

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ФАКУЛЬТЕТ СОЦІАЛЬНОЇ ПЕДАГОГІКИ ТА ПСИХОЛОГІЇ
КАФЕДРА ПСИХОЛОГІЇ**

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА МАГІСТРА

на тему: ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ В
ПРОБЛЕМНІЙ СІМ'Ї

Виконала: студентка 2 курсу, групи 8.0531-2з
спеціальності 053– Психологія
Савенко Світлана Борисівна
Керівник: д.психол.н., професор Клопота Е.А.
Рецензент: к.психол.н., доцент Бойко Г.В.

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Факультет соціальної педагогіки та психології
Кафедра психології
Рівень вищої освіти магістр
Спеціальність 053 Психологія
Освітня програма Психологія

ЗАТВЕРДЖУЮ

Завідувач кафедри _____

к.психол.н., доцент. Н.О. Губа

« _____ » _____ 2022 р.

З А В Д А Н Н Я

НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ РОБОТУ СТУДЕНТЦІ

Савенко Світлана Борисівна

Тема роботи Психологічні особливості соціалізації особистості в проблемній сім'ї

керівник роботи Клопота Е.А. д. психол. н., професор кафедри педагогіки та психології

затверджені наказом ЗНУ від 20 липня 2022 року № 886-с

2. Строк подання студентом роботи _____

3. Вихідні дані до роботи аналіз психолого-педагогічної літератури.

4. Зміст розрахунково-пояснювальної записки: здійснити теоретичний аналіз основних соціально-психологічних підходів соціалізації особистості в проблемній сім'ї; виявити особливості впливу проблемної сім'ї на соціалізацію особистості; експериментально дослідити психологічні особливості соціалізації особистості с проблемній сім'ї; розробити рекомендації з поліпшення психологічних особливостей соціалізації особистості в проблемній сім'ї.

5. Перелік графічного матеріалу: 3 таблиці, 12 малюнків

6. Консультанти розділів роботи

Розділ	Прізвище, ініціали та посада консультанта	Підпис, дата	
		Завдання Видав	Завдання прийняв
Вступ	Клопота Е.А., професор		
Розділ 1	Клопота Е.А., професор		
Розділ 2	Клопота Е.А., професор		
Висновки	Клопота Е.А., професор		

7. Дата видачі завдання _____

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ з/п	Назва етапів кваліфікаційної роботи	Строк виконання етапів роботи	Примітка
1	Збір та систематизація матеріалу	січень-березень 2022 р.	Виконано
2	Робота над вступом	березень 2022 р.	Виконано
3	Робота над першим розділом	квітень-червень 2022 р.	Виконано
4	Робота над другим розділом	липень-серпень 2022 р.	Виконано
5	Написання висновків	вересень 2022 р.	Виконано
6	Передзахист	листопад 2022 р.	Виконано
7	Нормоконтроль	листопад 2022 р.	Виконано

Студент _____ С.Б. Савенко

Керівник роботи _____ Е.А. Клопота

Нормоконтроль пройдено

Нормоконтролер _____ О. М. Грединарова

ЗМІСТ

ВСТУП.....	6
РОЗДІЛ 1. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ В ПРОБЛЕМНІЙ СІМ'Ї.....	9
1.1. Поняття, сутність проблемної сім'ї та її вплив на формування особистості.....	9
1.2. Соціалізація як чинник розвитку особистості.....	14
1.3. Психологічні особливості соціалізації особистості.....	26
1.4. Вплив проблемної сім'ї у розвитку та соціалізації особистості.....	32
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ В ПРОБЛЕМНІЙ СІМ'Ї.....	38
2.1. Організація і проведення дослідження.....	38
2.2. Результати дослідження та їх обговорення	41
2.3. Рекомендації з поліпшення психологічних особливостей соціалізації особистості в проблемній сім'ї.....	52
ВИСНОВКИ.....	63
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	66
ДОДАТКИ.....	73

РЕФЕРАТ

Кваліфікаційна робота магістра: 72 сторінка, 3 таблиці, 12 рисунків, 77 джерел, 3 додатки.

Об'єкт дослідження: розвиток соціалізації особистості в проблемній сім'ї.

Предмет дослідження – специфіка психологічних особливостей соціалізації особистості в проблемній сім'ї.

Мета роботи: виділення психологічних особливостей соціалізації особистості в проблемній сім'ї.

Гіпотеза дослідження: зв'язок між типом сімейного виховання та соціалізацією дітей в проблемних сім'ях. Однак цей зв'язок не є прямолінійним та залежить не тільки від індивідуально-психологічних особливостей дітей, але й від сімейного виховання та цінностей.

Методи та прийоми наукового дослідження: порівняння, узагальнення, синтез, аналіз наукових та літературних джерел з психології, кількісна обробка даних.

Практична значення: виявлення психологічних особливостей соціалізації особистості в проблемній сім'ї у наукових та методичних посібниках, лекційному матеріалі з психології.

Наукова новизна: комплексний підхід до психологічних особливостей соціалізації особистості в проблемній сім'ї. Наукова новизна визначається також і тим, що дослідження проведено з використанням останніх розробок в психології.

Галузь використання: навчально-виховні заклади, позашкільні навчальні заклади для дітей, загальноосвітні школи.

СОЦІАЛІЗАЦІЯ, ПРОБЛЕМНА СІМ'Я, РОЗВИТОК ОСОБИСТОСТІ, СОЦІАЛЬНИЙ РОЗВИТОК, СОЦІАЛЬНА АКТИВНІСТЬ, ЕМПАТІЯ, СОЦІАЛЬНА АДАПТАЦІЯ.

SUMMARY

Savenko S.B. Psychological features of socialization of the individual in a problem family.

The qualifying work consists of 72 pages, 3 tables, 12 figures, 77 sources, 3 appendices.

Object of research: development of socialization of personality in a problem family.

Subject of research – the specificity of psychological features of personality socialization in a problem family.

Purpose of the study: to identify the psychological features of socialization personality in a problem family.

Hypothesis of the study: the relationship between the type of family upbringing and socialization of children in problem families. However, this relationship is not straightforward and depends not only on the individual psychological characteristics of children, but also on family upbringing and values.

Methods and techniques of scientific research: comparison, generalization, synthesis, analysis of scientific and literary sources on psychology, quantitative data processing.

Practical significance: identification of psychological features of personality socialization in a problem family in scientific and methodological manuals, lecture material on psychology.

Scientific novelty: an integrated approach to the psychological features of personality socialization in a problem family. Scientific novelty is determined also by the fact that the study was conducted using the latest developments in psychology.

Scope of application: educational institutions, out-of-school educational institutions for children, secondary schools.

SOCIALIZATION, PROBLEM FAMILY, PERSONALITY
DEVELOPMENT, SOCIAL DEVELOPMENT, SOCIAL ACTIVITY,
EMPATHY, SOCIAL ADAPTATIO

ВСТУП

Суспільство звикло розглядати сім'ю як осередок миру та любові, де людину оточують найближчі і дорогі люди. Однак при більш уважному розгляді виявляється, що це не так. Сім'я все частіше нагадує театр воєнних дій, арену запеклих суперечок, взаємних звинувачень та загроз, нерідко доходить і до застосування фізичної сили.

Число дітей, які живуть в проблемних сім'ях невідоме, проте є підстави вважати, що воно велике. Зниження уваги держави та суспільства до проблем виховання нового покоління призвело до надзвичайно несприятливих соціальних наслідків, серед яких: зростання підліткової наркоманії, раннє материнство та позашлюбні діти, криміналізація та злочинність неповнолітніх, насильство над дітьми в сім'ї, соціальне сирітство, та все це як наслідок неблагополуччя у сім'ї. Соціальні кризові процеси, що відбуваються в сучасному суспільстві, негативно впливають на психологію людей, що породжують тривожність і напруженість, озлобленість, жорсткість та насильство. На жаль, зараз відзначається зростання поведінки, що відхиляється, серед осіб різних соціальних та демографічних груп, і у зв'язку з цим необхідно відзначити той факт, що ці процеси не минули і сім'ю.

Проблемність у сім'ї веде до психічного травмування дітей, агресивності, дисбалансу у сфері спілкування, збільшення числа правопорушників, педагогічної занедбаності. І водночас ніякий інший соціальний інститут не може «відродити» суспільство, як це здатна зробити сім'я. Адже сім'я – це особливий колектив, що грає в вихованні основну, довготривалу та найважливішу роль.

Однією з найбільш серйозних небезпек, яка несе в собі проблемна сім'я, є її негативний вплив на формування та розвиток неповнолітньої особистості, який виховується в такій родині. Тому, на жаль, неблагополучна сім'я негативно впливає на майбутню соціалізацію дитини.

Актуальність даної теми кваліфікаційної роботи полягає в тому, що однією з важливих та найскладніших проблем в сучасній Україні є вплив дитячо-батьківських відносин у неблагополучній сім'ї на майбутню соціалізацію дитини. Адже сім'я є найголовнішим інститутом соціалізації, через який дитина засвоює основні соціальні знання, набуває моральних умінь і навичок, сприймає цінності та ідеали, необхідні їй для життя в суспільстві. Саме сім'я покликана забезпечувати основні, базові потреби дитини.

Детальним дослідженням впливу проблемної сім'ї на формування соціалізації особистості займалися такі видатні науковці, як: М.Й. Варій, О.Г. Видра, Г.П. Васянович, І.С. Вітенко, О.В. Волошок, М.Б. Кліманська, О.С. Штепа та ряд інших вчених.

Об'єкт дослідження: розвиток соціалізації особистості в проблемній сім'ї.

Предмет дослідження – специфіка психологічних особливостей соціалізації особистості в проблемній сім'ї.

Мета кваліфікаційної роботи магістра полягає у виділенні психологічних особливостей соціалізації особистості в проблемній сім'ї.

Гіпотеза дослідження полягає у зв'язку між типом сімейного виховання та соціалізацією дітей в проблемних сім'ях. Однак цей зв'язок не є прямолінійним та залежить не тільки від індивідуально-психологічних особливостей дітей, але й від сімейного виховання та цінностей.

Для дослідження поставленої мети необхідно вирішити наступні завдання:

1. Дослідити поняття, сутність проблемної сім'ї та її вплив на формування особистості.
2. Проаналізувати соціалізацію як чинник розвитку особистості.
3. Виділити психологічні особливості соціалізації особистості.
4. Проаналізувати вплив проблемної сім'ї у розвитку та соціалізації особистості.
5. Зробити організацію і провести дослідження.
6. Опрацювати результати психологічного дослідження.

7. Розробити рекомендації з поліпшення психологічних особливостей соціалізації особистості в проблемній сім'ї.

При вирішенні вищевикладених завдань у роботі використовувалися наступні методи та прийоми наукового дослідження: порівняння, узагальнення, синтез, аналіз наукових та літературних джерел з психології, кількісна обробка даних.

Практична значущість дослідження дозволяє виявити психологічні особливості соціалізації особистості в проблемній сім'ї у наукових та методичних посібниках, лекційному матеріалі з психології.

Наукова новизна дослідження полягає у комплексному підході до психологічних особливостей соціалізації особистості в проблемній сім'ї. Наукова новизна визначається також і тим, що дослідження проведено з використанням останніх розробок в психології.

Структура роботи. Кваліфікаційна робота магістра складається зі вступу, двох розділів, семи підрозділів, висновків, списку використаних джерел з 77 найменувань та додатку на 8 сторінках. Загальний обсяг основного тексту – 81 сторінка. Робота містить 3 таблиці та 12 рисунків.

РОЗДІЛ 1.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ В ПРОБЛЕМНІЙ СІМ'Ї

1.1. Поняття, сутність проблемної сім'ї та її вплив на формування особистості

Інститут сім'ї представляє той перший громадський осередок, куди потрапляє дитина, що народилася. Адже основний вплив на розвиток особистості людини надають батьки та близькі люди. Сім'я намічає основні морально-етичні контури майбутньої людини та громадянина. Перевага сімейного виховання полягає в тому, що воно складається за неформальною ознакою, а нові риси характеру та якості особистості виробляються тоді, коли душа дитини, на думку Локка, подібна «чистій дошці». Стерти щось, написане на «дошку» людини, що народилася, майже неможливо. Воно даватиме себе знати протягом усього життя. Наприклад, для дитини рідною мовою стає мова сім'ї. Смаки, матеріальні та морально-етичні поняття стають найчастіше такими, якими їх прищеплює сім'я, навіть професія, обирається дитиною, намічається сім'єю [6, 99].

Сім'я є первинною та необхідною умовою формування емоційно стабільної, творчо-орієнтованої особистості, оскільки базові структури психіки людини формуються переважно на ранньому етапі, коли дитина перебуває під впливом батьків та всієї атмосфери сім'ї. Таким чином, сім'я служить тим соціальним середовищем, у якому відбувається розвиток дитини [15, 29].

Умови, що створюються в сім'ї, сприяють розвитку соціальної та творчої активності дитини. Сімейне виховання забезпечує сприятливий емоційний клімат турботи та підтримки, здійснює тісний зв'язок між поколіннями, сприяє формуванню стійкої системи цінностей.

В останні десятиліття сім'я зазнає серйозних негативних змін. Можна виділити загальні риси, властиві сім'ям у суспільстві: відзначається падіння педагогічного потенціалу та значимості сімейних цінностей, зменшення народжуваності, збільшення числа позашлюбних народжень, ускладнення міжособистісних відносин, зростання розлучень та зростання числа проблемних сімей. Така сім'я не здатна повноцінно виконувати всі свої функції, не може дати дитині, що росте в ній, зразки позитивної сімейної взаємодії. При цьому діти часто одержують спотворене уявлення про сімейне життя, а іноді і серйозні психологічні травми, які позначаються на їх подальшій долі, побудові своєї сім'ї. Сприятлива сімейна обстановка, природно, надає позитивний вплив на кожного члена сім'ї, сприяє формуванню життєздатної особистості [13, 77].

Сучасна сім'я втратила багато функцій, що єднали її в минулому .. Велике значення в даний час набули наступні функції: психологічна безпека, емоційна задоволеність всіх членів сім'ї та підготовка дітей до життя в соціумі, що передбачає зрілість почуттів та психологічну культуру [2, 133].

На тлі соціально-економічної нестабільності, трансформації системи цінностей, руйнування традиційних засад кількість сімей з благополучною атмосферою зменшується, а кількість проблемних сімей зростає.

Проблемна сім'я, у якій дитині або підлітку не приділяється достатня увага, стає основним чинником ризику. Діти, позбавлені підтримки дорослих членів сім'ї і які перебувають унаслідок цього у соціально-небезпечному становищі, відчувають труднощі у процесі соціалізації, що у подальшому призводить до їх соціальної дезадаптації, пов'язаної з порушеннями в емоційно-особистісній сфері [8, 102].

Вплив сімейних проблем в розвитку особистості дитини багато в чому визначається несприятливими умовами, що склалися у батьківській сім'ї. Проблемність у сім'ї може мати явний і прихований характер. До явно проблемних сімей відносяться сім'ї з антигромадським або злочинним способом життя, сім'ї, яких один або обидва батьки зловживають алкоголем. Для сімей із прихованим неблагополуччям найчастіше характерна педагогічна

неспроможність батьків по відношенню до виховання дитини. Явно проблемні сім'ї та сім'ї із прихованими проблемами поєднуються однією загальною характеристикою: у тому або в іншому випадку сім'я виявляється нездатна виконувати свою роль у соціалізації дитини.

На думку О.Г. Видри, проблемна сім'я – це сім'я, у якій дитина відчуває дискомфорт, стрес, зневагу з боку дорослих, піддається насильству чи жорстокому поводженню. Головною характеристикою такої сім'ї є відсутність любові до дитини, турботи про неї, задоволення її потреб, захисту її прав та законних інтересів [5, 60].

М.Й. Варій у своїй роботі наводить статистичні дані та стверджує, що у 50% проблемних сімей відзначається порушення поведінки: агресивність, хуліганство, бродяжництво, неадекватна реакція на зауваження дорослих, аморальні форми поведінки. У 70% проблемних сімей зустрічається порушення розвитку дітей: низька успішність, ухилення від навчання, відсутність навичок особистої гігієни, недоїдання, неврастіння, неврівноваженість психіки, тривожність, хвороби, підлітковий алкоголізм. У 45% проблемних сімей спостерігаються порушення спілкування: агресивність з однолітками, конфліктність з вчителями, часте вживання ненормативної лексики, аутизм, метушливість чи гіперактивність, порушення соціальних зав'язків із родичами [2, 282].

На думку Т.С. Кириленко, дитячо-батьківські відносини – це «система різноманітних почуттів до дитини, поведінкових стереотипів, які практикуються у спілкуванні з нею, особливостей сприйняття та розуміння характеру та особистості дитини, її вчинків» [15, 142].

Ю.М. Пазиніч, Т.М. Калюжна вважають, що ставлення батьків до дитини відрізняються високою психологічною напруженістю та різноманітні у своїх проявах [23, 47].

Проблемна сім'я характеризується як сім'я з низьким соціальним статусом у якійсь із сфер життєдіяльності або кількох одночасно, що не справляється з покладеними на неї функціями, її адаптивні здібності суттєво

знижено, процес сімейного виховання дитини протікає з великими труднощами, повільно, малорезультативно.

Найбільший вплив на виховання особистості надає сім'я, оскільки основну функцію про світ і себе дитина отримує від батьків. До того ж батьки мають унікальну можливість впливати на дитину у зв'язку з фізичною, емоційною та соціальною залежністю від них.

Те, яким є спосіб життя сім'ї, які в сім'ї традиції, яким є виховання та чи приділяється батьками дитині належна увага – все це безпосередньо впливає на те, що її цікавитиме, чи буде він впевнений у собі та своїх здібностях, чи готовий він боротися з майбутніми труднощами, і чи зможе постояти за себе та своїх близьких. Адже діти переймають манери спілкування, спосіб проведення вільного часу батьків і частіше починають їм наслідувати, вважаючи, що так правильно і повинно бути. Але, одна справа, коли сім'я живе в достатку, дитині виявляється увага, з нею спілкуються, щось пояснюють, і в вільний час вони веселою, дружною сім'єю ведуть активний спосіб життя та подорожують різними красивими місцями. І дитина почувається необхідною, у неї розвинена повага до інших людей, у неї формується думка, що її майбутня сім'я має бути такою ж дружною та товариською... Так, саме в такій теплій, дружній обстановці має відбуватися формування повноцінної, культурної, соціально-зрілої особистості [11, 49].

На жаль, в проблемній сім'ях батьки просто не можуть виконати свої обов'язки через небажання/відсутність роботи, здатної повною мірою забезпечити їхнє існування. Це в першу чергу пов'язано як з особистісними якостями та шкідливими звичками батьків, так і з економічними, що склалися, умовами (наприклад, брак затребуваних робочих місць або їх скорочення).

Проблемна сім'я є найбільш проблематичною та вразливою у виховному плані. Її питома вага серед інших сімей досить висока. На основі статистичних даних можна заявити, більшість правопорушників – вихідці з проблемних сімей. Крім того, атмосфера проблемної сім'ї робить більш високим ризик залучення дітей до алкоголю та зловживання ним [1, 99]

Головний фактор, що визначає виховну неповноцінність проблемної сім'ї – морально-психологічний. У проблемній сім'ї значно частіше виявляються обмеженими відносини між дітьми та батьками. Дітям зазвичай дорогі їх батьки в будь-якій сім'ї, вони відчувають потребу в любові до них і однаково її потребують з їхньої сторони. З погляду виховання почуттів та їх закріплення в особистості це надзвичайно важливо. Адже батьки у вихованні суттєво доповнюють один одного. Кожна людина, маючи свою індивідуальність, приносить із собою в сім'ю неповторне різноманіття почуттів і думок, інтересів та знань, дій та вчинків. І весь цей різноманітний бік життя у сім'ї порушується за відсутності одного з батьків і ніким і нічим не відшкодується [9, 254].

На формування особистості дитини в проблемній сім'ї впливають також конфліктні ситуації між батьками. Атмосфера взаємної неприязні, ненависті, образ і взаємних звинувачень не може не позначитися на світовідчутті дитини, її моральних переконаннях, поглядах, настановах, ставлення до оточуючих тощо. Батьки виявляються не в силах контролювати вчинки, емоції та почуття дітей та спрямовувати їх розвиток.

Діти засвоюють особливості взаємовідносин з оточуючими, моральні цінності та моральні принципи спираючись на особливості взаємозв'язку їх із батьками. Викликає агресію у дитини негативно забарвлене ставлення батьків до неї, тоді як насичені позитивними емоціями відносини батьків до дитини допомагають їй у формуванні адекватних уявлень про навколишній світ, а також про себе. Байдужість батьків змушує дитину побоюватися вступати у взаємини з оточуючими через страхи.

За умови безвідповідального ставлення до процесу виховання, неправильного вибору батьками різних методів виховання дітей, у них формуються неадекватні уявлення про навколишнє (про людей, про себе, про правила та норми поведінки) [10, 69].

Батьки є для дитини головними людьми. Вона, в першу чергу, наслідує їх особливості відносин як один з одним, так і з навколишнім світом, беручи цей спосіб поведінки за основу власного відношення до світу. На жаль, поведінка

батьків в проблемних сім'ях не завжди відповідає моральним нормам та моральним цінностям, прийнятим у соціумі, що призводить до розвитку асоціальних форм поведінки у самої дитини.

Таким чином, аналізуючи роль сім'ї, як основного фактору розвитку дитини, ми бачимо, що сім'я є тим соціальним інститутом, в якому відбувається формування особистості дитини; вона стає тим першим будинком, в якому людина виростає та отримує перші життєві уроки, у якому вона отримує підтримку та допомогу [17, 80].

Вплив сім'ї на розвиток особистості різноманітний залежно від стилю взаємодії, індивідуальних якостей членів сім'ї. Саме сім'я, перш за все, покликана задовольнити потребу своїх членів у визнанні, повазі, надати емоційну підтримку, психологічний захист. На жаль, далеко не завжди і не кожна сім'я виявляється здатною виконати достатню міру ці важливі функції.

Сімейне неблагополуччя є тим середовищем, в якому утруднено нормальний розвиток дитини. Дія деструктивних проявів сімейних взаємин та поведінки батьків перешкоджає задоволенню життєво-важливих потреб, формуванню навичок соціальної взаємодії, позитивного сприйняття себе та оточуючих людей.

1.2. Соціалізація як чинник розвитку особистості

Народження людини свідчить про її появу як живої істоти. Людиною їй належить стати. Відмінною рисою її виступає сформована особистість, основу якої складає соціальність. Становлення людини як особистості – це природний, закономірний процес. Цей процес отримав назву – соціалізація.

Соціальний розвиток, процес входження людини в навколишню соціальну дійсність, є однією з найважливіших сторін її психічного розвитку загалом. Без можливості ефективно взаємодіяти з іншими людьми у межах тих чи інших соціальних груп, без уміння вести себе на основі експектацій та конвенційних норм, заданих соціальним оточенням, без відображення та

закріплення цих умінь на рівні «Я-концепції» і, відповідно, без здатності усвідомлювати свою суб'єктність у соціальному світі важко уявити дорослу, «зрілу» людину. Але справа не тільки в тому, що соціальний розвиток включається до загального процесу розвитку як його складова [16, 98]. І в цьому сенсі виділення сфери соціального розвитку як окремої сторони психічного розвитку є певною умовністю – жодна жива істота не є настільки соціально-залежною і одночасно не має таких виражених можливостей впливу на своє оточення, як людина. По суті, саме процес постійної взаємодії людини зі своїм соціальним оточенням, дедалі більше розширюється і ускладнюється у міру дорослішання, та є свого роду «двигуном» решти сфер його психічного розвитку [2, 39].

Соціалізація особистості є складним, багатоплановим, суперечливим процесом взаємодії індивіда та суспільства. Пошуки теоретичного осмислення цієї взаємодії у західній філософській та психологічній літературі можна віднести до кінця ХІХ початку ХХ століття.

Термін «соціалізація» використовується в таких галузях науки, як соціологія, філософія, соціальна психологія, соціальна педагогіка, та сучасне розуміння, враховуючи його міждисциплінарний характер, має кілька значень.

Соціалізація є двостороннім процесом, що включає, з одного боку, засвоєння людиною соціального досвіду завдяки поступовому входженню до системи соціальних зв'язків, з другого – відтворення нею системи соціальних зв'язків за рахунок активної діяльності, активного включення до соціальної середовища [9, 267]. При такому розумінні не тільки фіксується процес соціального орієнтування та засвоєння соціальних нормативів (тобто те, що зазвичай у більшості випадків розуміється під процесом соціального розвитку), але й підкреслюється момент активного перетворення людиною та застосування нею у нових соціальних ситуаціях засвоєних раніше соціальних ролей, норм, цінностей, методів соціального самовизначення. Саме цей акцент розширює та конкретизує імпліцитно закладену у понятті соціального розвитку ідею активності особистості.

Соціалізація – це процес і результат взаємодії індивіда у системі соціальних відносин, відтворенні досвіду та культури попередніх поколінь у процесі розвитку та саморозвитку особи. В основному даний процес є природнім і неконтрольованим, але він може стати керованим, якщо індивід отримує допомогу із боку певних осіб (агентів соціалізації). Керовані та соціально-контрольовані аспекти соціалізації становлять інтерес [7, 40].

Сутність соціалізації полягає в тому, що в її процесі людина формується як член того суспільства, якому вона належить. Процес соціалізації неминучий для будь-кого індивіда. З моменту народження і до глибокої старості він входить у різні спільноти, де набуває необхідні людині навички та засвоює правила спільноти, де він перебуває.

Соціалізація – багатовимірний процес, що має рівні, структури, ієрархії смислів. У систему понять соціалізації входять «соціальність», «діяльність», «індивідуальність», «суб'єктність», «комунікативність», «креативність», є оперативними термінами для теоретичної рефлексії феномену соціалізації [16].

За своїм змістом соціалізація є складним процесом розвитку та соціального становлення особистості, який починається з моменту народження і продовжується протягом усього життя людини.

На початку свого розвитку теорії соціалізації мали психологічну спрямованість (З. Фрейд), і лише після Другої світової війни стали розроблятися соціологічні теорії соціалізації Т. Парсонса, Ю. Хабермаса, У. Бека та багатьох інших фахівців [20, 82].

Важливою ланкою у процесі успішної соціалізації індивіда є так звані агенти соціалізації. Без них процес соціалізації стає практично неможливий, оскільки це саме ті люди, які відповідають за його успішне здійснення. Агент – людина, яка діє у чийось інтересах, служить чийось інтересам [3, 49].

Агенти соціалізації – люди чи установи, відповідальні за навчання культурним нормам та засвоєння соціального досвіду. Процес соціалізації неможливий без участі агентів, оскільки вони передають образи, моделі поведінки та свій досвід індивіду. Окремі особистості, групи, а також соціальні

інститути, з яких відбувається соціалізація, називаються агентами соціалізації.

Агентами первинної соціалізації особистості виступає найближче оточення, що має на неї безпосередній вплив: сім'я, батьки, друзі, ровесники, вчителі, тренери, керівники гуртків тощо.

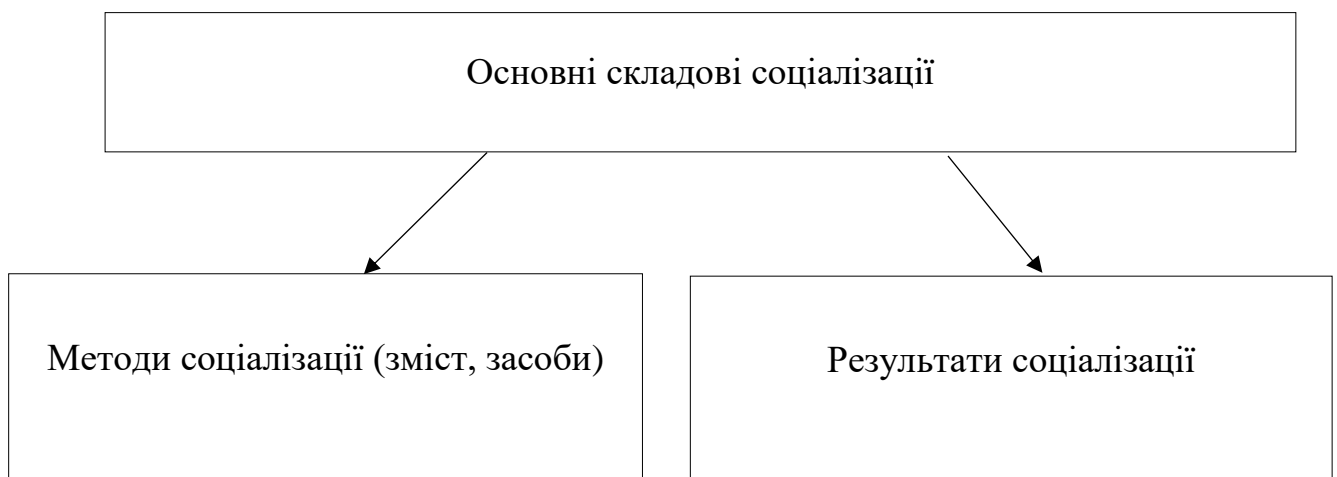
Вторинну соціалізацію здійснюють люди, пов'язані формально-діловими відносинами, керівники установ, організацій офіційні представники держави та її орган.

У процесі соціалізації важливим фактором є середовище, в якому людина живе. Розвиток людини у взаємодії з довкіллям у найзагальнішому вигляді визначається як процес і результат його соціалізації, тобто засвоєння та відтворення культурних цінностей та соціальних норм, і навіть саморозвитку і самореалізації у тому суспільстві, де вона живе.

Соціалізація відбувається:

1. У процесі стихійної взаємодії людини з суспільством та стихійним впливом на нього різних, часом різноспрямованих обставин життя.
2. У процесі впливу держави на життєдіяльність тих чи інших категорій людей.
3. У процесі цілеспрямованого створення умов розвитку людини, тобто, виховання.
4. У процесі самозміни людини [3, 96].

За своєю формою розрізняють спрямовану соціалізацію і неспрямовану.

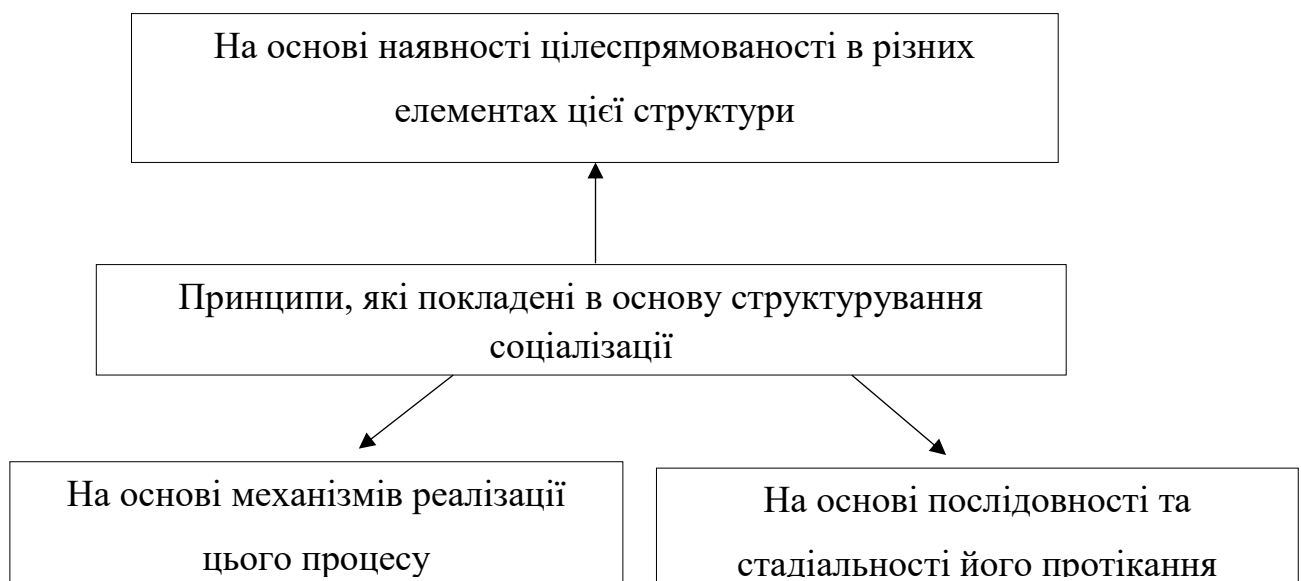
Рис. 1.1. Основні складові соціалізації

Неспрямована або стихійна форма соціалізації, – це стихійне «автоматичне» формування певних соціальних якостей у процесі та внаслідок перебування індивіда у безпосередньому соціальному оточенні – у колі сім'ї, однолітків, товаришів по службі тощо [3].

Спрямована форма соціалізації – це спеціально розроблена суспільством або його певними інститутами та організаціями система засобів впливу на особистість, яка розвивається з метою формування її відповідно до домінуючих у цьому товаристві (або спільності) цінностей, ідеалів, інтересів та цілей [2].

Найважливішою стороною процесу соціалізації виступає, перш за все, засвоєння соціального досвіду, що є, по суті, однією з основних показників того, як соціальне середовище впливає на людину; другорядним є момент впливу людини на соціальне середовище за допомогою своєї діяльності. Вирішення проблеми соціалізації передбачає з'ясування її структури. Розглядаючи питання про можливі структури процесу соціалізації, низка авторів виділяє кілька основних принципів, які можуть бути покладені в основу його структурування:

1. На основі наявності цілеспрямованості в різних елементах цієї структури.
2. На основі механізмів реалізації цього процесу.
3. На основі послідовності та стадіальності його протікання [18, 98].

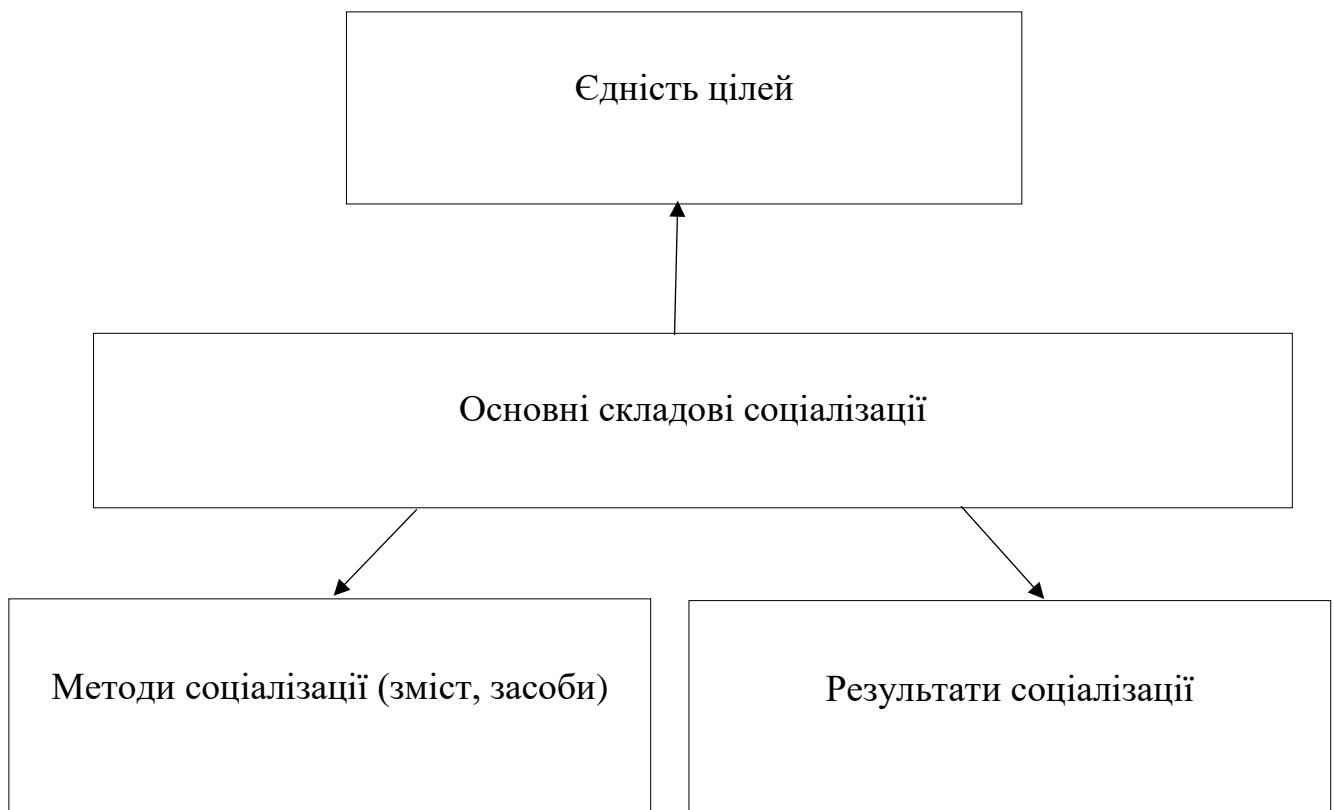
Рис. 1.2. Принципи, які покладені в основу структурування соціалізації

Більшість сучасних авторів (В.М. Руденко, Н.М. Руденко) схильні розглядати соціалізацію як структурно цілісну та цілеспрямовану систему, що включає різні компоненти.

Система соціалізації може бути представлена трьома складовими:

1. Єдність цілей.
2. Методи соціалізації (зміст, засоби).
3. Результати [27, 190].

Людина, як елемент цієї системи, проходить у процесі соціалізації певні етапи. По суті, ці етапи містять у своїй основі процес пізнання: від сприйняття, через співвіднесення отриманої інформації до вироблення та формування ціннісних орієнтацій, які ведуть за собою вчинки та оцінку своєї діяльності.

Рис. 1.3. Основні складові соціалізації

Процес соціалізації особистості включений у процеси «сприйняття, накопичення, фільтрації, аналізу та засвоєння особистістю інформації визначення на цій основі власної позиції та поведінки» [6, 155].

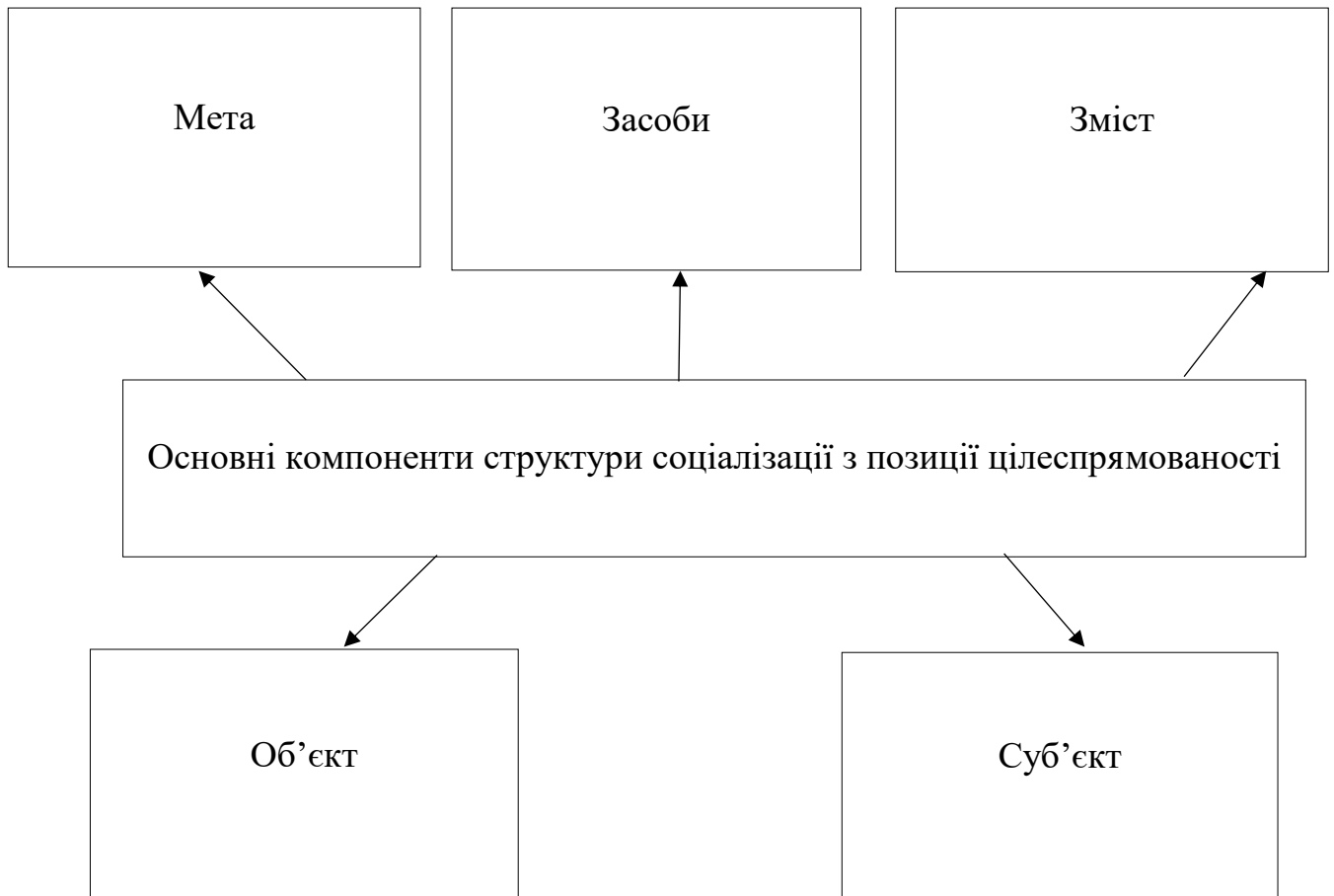
Соціалізація особистості є процесом її самоорганізації з урахуванням соціального середовища, а не процес організації особистості у вигляді

соціального середовища.

З позиції цілеспрямованості процес соціалізації особистості розглядають як педагогічну систему. Тоді основними компонентами структури соціалізації будуть:

1. Мета.
2. Засоби.
3. Зміст.
4. Об'єкт.
5. Суб'єкт [9, 104].

На рисунку 1.4. графічно розглянемо основні компоненти структури соціалізації з позиції цілеспрямованості.

Рис. 1.4. Основні компоненти структури соціалізації з позиції цілеспрямованості

Основний компонент – мета існує не сама по собі, а включається у всі засоби соціалізації: декларується в освітньо-комунікативних формах, виражена у нормативних зразках, стереотипах і традиціях, проявляється як стимули і

регулятори поведінки. У педагогічному відношенні розуміння цієї особливості мети допомагає вийти на особистісний план соціалізації, на виборчі дії особистості в системі «ціль-мотив», які становлять предмет виховання та самовиховання [19, 54].

Засоби соціалізації розглядаються на трьох рівнях:

1. Фактори (соціально-політичне життя суспільства, етнокультурні умови, демографічна ситуація).
2. Інститути соціалізації (родина, суспільство однолітків, школа, релігійні організації, засоби масової комунікації).
3. Відносини [4, 67].

Зміст процесу соціалізації, з одного боку, визначається соціокультурним середовищем, яке оточує особистість, а з іншого, її соціальним досвідом. Для психології та педагогіки важливим є вивчення взаємозв'язку цих двох сторін, виявлення рівня значимості для дітей, включених у конкретний соціум.

Обов'язковими компонентами процесу соціалізації слід назвати суб'єкт та об'єкт. Функцію суб'єкта в першу чергу виконують фактори, інститути та агенти соціалізації (тобто засоби), отже, при такому контексті особистість, що соціалізується, виступає як об'єкт соціалізації. Однак суб'єкт та об'єкт знаходяться часто у стані глибокої суперечності, тому що особистість, входячи до системи соціальних зв'язків, не просто адаптується в суспільстві, а може протистояти суспільству, частини тих життєвих колізій, із якими вона (особистість) стикається. Таким чином, особистість, або намагається ідентифікувати себе із соціальними впливами, або протистоїть їм. Тому ми можемо сказати, що особистість як об'єкт несе у собі одночасно характеристики суб'єкта соціалізації [14, 86].

У процесі соціалізації індивід проходить дві фази:

1. Соціальна адаптація – пристосування індивіда до певних соціально-економічних умов, виступаючи як середовище його життєдіяльності.
2. Інтеріоризація – більш складний процес, що означає включення соціальних норм і цінностей у внутрішній світ людини, причому щоразу в

новому соціальному середовищі людині доводиться відвикати від чогось, і навпаки, чомусь переучуватися наново [18].

Тому процес соціалізації включає два етапи: десоціалізація – навчання від старих цінностей, норм, ролей та правил поведінки та наступний за ним, важливіший етап – ресоціалізація, тобто, навчання новим цінностям та ролям для заміни раніше недостатньо засвоєних чи відповідних до нової ситуації.

Становлення особистості включає формування її емоційності, світогляди, що визначають спосіб життя та соціально-орієнтовану поведінку. Багато вітчизняних дослідників сутності соціалізації людини при його розкритті обмежуються засвоєнням індивідом цінностей, соціальних норм, правил та зразків поведінки. Проте особистість характеризується не лише своїми цінностями, нормами та правилами прояву, а й світоглядом, вихованістю почуттів, соціальною роллю та іншим.

Заслуговує на увагу позиція одного з вітчизняних дослідників сутності соціалізації О.Б. Столяренко про те, що під нею слід розуміти розвиток та самозміну людини в процесі засвоєння та відтворення культури, що відбувається у взаємодії людини зі спрямовуваними та цілеспрямовано створюваними умовами життя на всіх вікових етапах. Автор співвідносить сутність соціалізації з розвитком та самозміною людини в процесі засвоєння та відтворення культури. Однак становлення та розвиток особистості носить ширший характер, оскільки йдеться про становлення істоти розумної, для якої культура середовища життєдіяльності має важливе значення. Слід також відзначити важливу роль самої зростаючої людини в процесі соціального розвитку, соціалізації, вона далеко не завжди виступає пасивним споживачем впливу на неї середовища та виховання [31, 249].

Необхідно наголосити, що людина – природна істота. Реалізація потенціалу її соціальності, становлення та розвитку особистості носить природний, закономірний характер. Спираючись на викладене, можна стверджувати, що соціалізація – це природний, закономірний процес соціального розвитку, що визначає особистісне становлення людини,

спрямованість та якісну самозміну її соціальності протягом всього життя. Вона є наслідком реалізації соціальності конкретної людини, що зумовлює її соціальне становлення та подальшу самозміну, під впливом соціокультурного середовища життєдіяльності, виховання та спрямованої самоактивності [16, 59].

Враховуючи, що соціалізація виступає основою становлення та розвитку особистості, що носить природний, закономірний характер, то виникає необхідність у наданні їй певної спрямованості та динамічності.

У процесі соціалізації реалізуються індивідуальні схильності людини до соціальної досконалості. Вони мають спадкову та/або вроджену природу, а також набуту на попередніх етапах розвитку. У процесі соціалізації та виховання особистісні схильності людини можуть бути реалізовані, примножені, ослаблені чи взагалі не реалізовані. Такі схильності можна підрозділяти залежно від їх соціальної важливості та перспективності для соціального розвитку, соціалізації людини.

Виділяють позитивні та негативні схильності у розвитку соціалізації людини. Позитивні схильності – це базис соціальних задатків для стимулювання спрямованої соціалізації людини. Такий базис визначає перспективи соціального розвитку, соціалізації людини і можуть бути основою її самовдосконалення та самореалізації як особистості. Особливо це важливо у роботі з обдарованими дітьми, дітьми, що мають особливі потреби та інші схильності – це своєрідність людини, яка або обмежує її у соціальному розвитку, соціалізації, або має чітко виражений негативний характер. Вони нерідко мають місце у неповнолітніх, які виховуються у проблемних сім'ях, коли один або обидва з батьків є алкоголіками, наркоманами, мають відхилення в психіці та інше. Подібні відхилення батьків трансформовані в стримуючі фактори соціального зростання, соціалізації дитини [17, 60].

Результат соціалізації, особистісного становлення та самозміни людини в конкретній ситуації життєдіяльності характеризується її соціалізованістю.

Соціалізованість – результат соціалізації, який виступає якісною характеристикою соціалізації людини у відповідності до її віку, сформованого статусу, особливостей соціокультурного середовища життєдіяльності та часом самореалізації в ній. Вона визначає її особистісну своєрідність на кожному етапі віку і виступає потенціалом подальшої соціалізації та самозміни в тому чи іншому середовищі життєдіяльності [29, 85].

Осмислення сутності соціальності людини дозволяє стверджувати, що вона характеризується: світоглядом; внутрішньою та зовнішньою культурою; соціальною роллю; емоційною своєрідністю; поведінкою; діяльністю та її результативністю. Викладене дозволяє виділити наступні компоненти (сфери), що характеризують соціальність (соціалізованість) людини:

1. Світоглядний (засвоєність мови, поглядів, інтересів, соціальних цінностей, ідеалів) – сфера свідомості.
2. Культурний (рівень та своєрідність засвоєної культури, виявляється у правилах, нормах і шаблонах поведінки у різних ситуаціях життєдіяльності) – сфера внутрішньої культури.
3. Соціороловий (засвоєність соціальних ролей, навичок спілкування, самозміни у середовищі життєдіяльності) – сфера відповідності соціального статусу.
4. Емоційний (вихованість почуттів, що визначає ставлення до світових речей та явищ) – сфера емоційного благополуччя.
5. Досвід соціальної поведінки (спрямованість та стійкість досвіду).
6. Сфера повсякденного самопрояву [22, 82].

Виділені компоненти оцінюються за ступенем відповідності їх вираженості віку (відповідає, відстає або випереджає), а також спрямованості відповідності потребам соціокультурного середовища життєдіяльності, держави та суспільства (відповідає, не відповідає у чомусь, має виражену або не виражену не типовість для середовища життєдіяльності).

На процес і результат соціалізації позначаються різні фактори, виступаючі рушійною силою її процесу. Стосовно соціалізації під ними

розуміються все те, що безпосередньо та/або опосередковано впливає на соціальний розвиток, соціалізацію людини, групи: ідеологія та політика держави, суспільство, сім'я, освітня організація, шкільний колектив, особистість педагога, неформальні молодіжні об'єднання, до яких вони входять, засоби масової інформації, книги та інші. Усю сукупність факторів можна згрупувати за об'єктним і середовищним проявом [14].

Об'єктні – це внутрішні чинники, по відношенню до яких виявляються і суттєво позначаються зовнішні (суб'єктні), впливаючи на стан, процеси соціального розвитку, соціалізації конкретної людини. До них відносяться особистісні – соціальна та інша своєрідність людини, потенціал її соціальності та стан до прояву самовдосконалення та самореалізації в середовищі життєдіяльності. По суті – це потенціал, який може бути реалізований, недостатньо реалізований чи реалізований у процесі соціального розвитку, соціалізації конкретної людини під впливом зовнішніх факторів середовища життєдіяльності [20, 90]. Вони стримують чи стимулюють соціалізацію людини, сприяючи її самовиявленню, накопиченню соціального досвіду або придбання іншого, що відповідає індивідуальним потребам, інтересам, і навіть своєрідності соціокультурного середовища самореалізації.

Середовищні (зовнішні) – все те, що безпосередньо та опосередковано впливає на об'єкт впливу (особистість, соціум та її членів), суттєво позначаючи її стан, процеси, які у ній. До них відносяться: колектив, група, сім'я, освітня організація, формальне чи неформальне об'єднання); виховні впливи (дієвість виховання, її результат) [7, 32].

Середовищні фактори важливо враховувати при проектуванні соціально-педагогічної діяльності зі стимулювання соціального розвитку, соціалізації конкретного вихованця, групи, аналізі способів її реалізації та самої реалізації. У цьому випадку можна прогнозувати досягнення дієвості суб'єктом соціально-педагогічної діяльності.

Як наголошувалося вище, соціалізація людини відбувається поступово відповідно до її віку, середовища життєдіяльності, спрямованості та часу

самоактивності, її результативності. Вона, як і соціальний розвиток, носить безперервний, але нелінійний характер. Безперервність свідчить про те, що зупинки у соціалізації немає, а нелінійність – спрямованість та інтенсивність соціалізації залежить від соціальності людини, її стану, характеру виховного впливу, середовища, спрямованості та інтенсивності самоактивності [19].

Таким чином, варто зауважити, що процес соціалізації представляється, як двосторонній процес, що включає, з одного боку, засвоєння людиною соціального досвіду завдяки поступовому входженню до системи соціальних зв'язків, з другого – відтворення ним системи соціальних зв'язків за рахунок активної діяльності, активного включення до соціальної середовища. Соціалізація особистості відбувається на всіх етапах розвитку особистості у різних соціальних інститутах.

1.3. Психологічні особливості соціалізації особистості

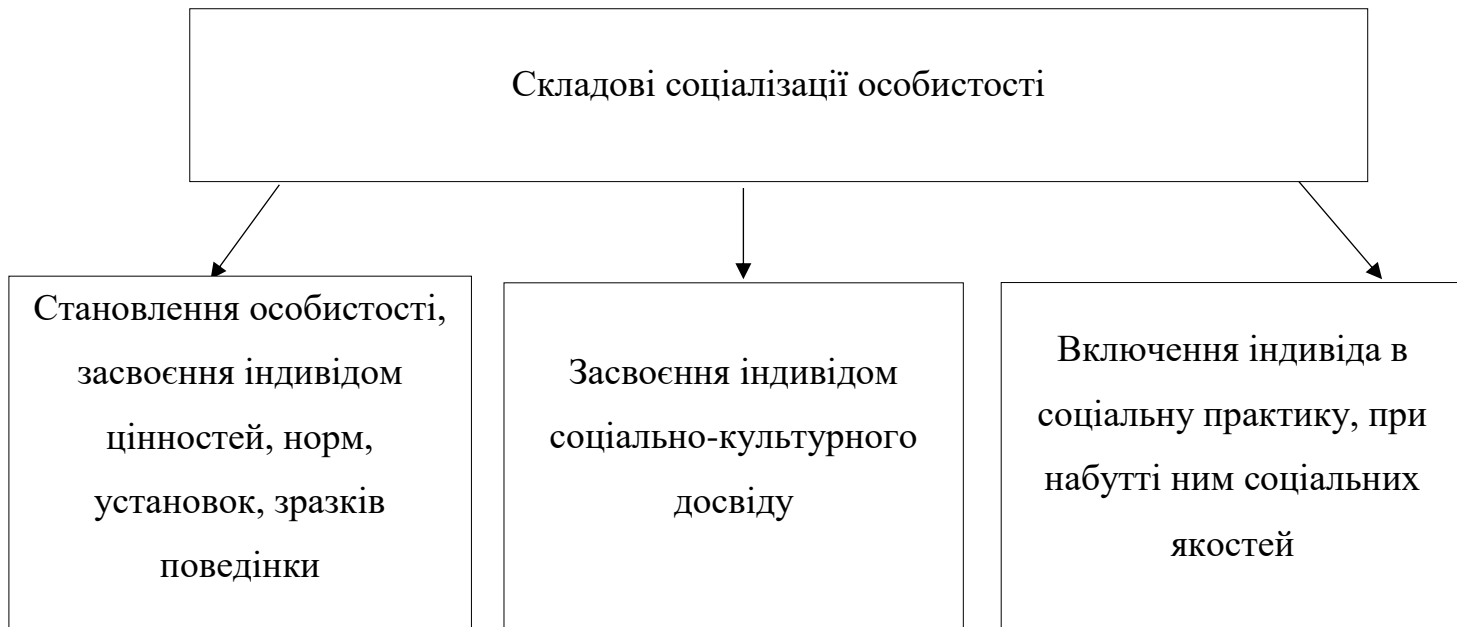
Проблема соціалізації на сьогоднішній день є найбільш актуальною, особливо в перехідний період, який переживає суспільство. З нею стикаються не тільки діти, але й багато дорослих.

Соціалізація – термін у психології, який не має однозначного визначення. Соціалізація може відбуватися в різних сферах життєдіяльності людини. Це складний процес включення людини в систему соціальних зв'язків, відносин, взаємодія її з довкіллям. Ця взаємодія є дуже складною і багатогранною і залежить не тільки від самоактуалізації індивіда, а й від стану довкілля, суспільства загалом.

Соціалізація сприймається як складний багатогранний процес, що включає:

1. Становлення особистості, засвоєння індивідом цінностей, норм, установок, зразків поведінки, властивих даному суспільству, соціальної спільності, групі.
2. Засвоєння індивідом соціально-культурного досвіду.

3. Включення індивіда в соціальну практику, при набутті ним соціальних якостей, засвоєння суспільного досвіду та реалізація власної сутності за допомогою виконання визначеної ролі у практичній діяльності [14, 85].

Рис. 1.5. Складові соціалізації особистості

Процес соціалізації нерозривно пов'язаний із спілкуванням та спільною діяльністю людей. Разом про тим, з погляду психології, соціалізація неспроможна розглядатися як механічний відбиток безпосередньо випробуваного чи отриманого в результаті спостереження соціального досвіду. Засвоєння цього досвіду суб'єктивне: сприйняття тих самих соціальних ситуацій може бути різним. Різні особистості можуть виносити з об'єктивно схожих ситуацій різний соціальний досвід.

Соціалізація людини відбувається протягом усього життя. Особливо важлива соціалізація на перших етапах формування цільної особистості: у дитинстві, підлітковому періоді, молодості, таку соціалізацію називають первинною. Саме в цей період закладається фундамент повноцінної, сформованої особистості. Вступ людини у самостійне життя, тобто перехід від первинної соціалізації до вторинної, є найбільш показовим та значущим етапом. Немає певних вікових рамок для первинного та вторинного етапів, оскільки ці поняття досить абстрактні, то і межі етапів соціалізації є умовними.

Визначальним фактором, що вказує на перехід від первинної до вторинної соціалізації особистості, є самостійна трудова діяльність. Але водночас парадокс українського суспільства полягає в тому, що самостійна трудова діяльність може і не вести за собою економічну та соціальну самостійність [18, 99].

В якості інших факторів соціальної зрілості індивіда можна виділити економічну незалежність, самозабезпечення, укладення шлюбу та створення власної сім'ї, успіхи в кар'єрному зростанні та ін. Іншими словами, перехід від первинної соціалізації до вторинної відбувається в той момент, коли людина має той набір якостей, які необхідні для повноцінної самостійної, незалежної життєдіяльності [25, 75].

У процесі соціалізації відбувається розвиток наступних механізмів взаємодії індивіда та суспільства:

1. Нормативно-регулятивного, формуючого та регулюючого життєдіяльність людини в суспільстві через вплив на неї спеціальних соціальних інститутів, що визначають образ життя даного суспільства у тимчасовому контексті.

2. Особистісно-перетворювального, індивідуалізуючого людину за допомогою формування потребно-мотиваційної сфери, ідеалів та установок людини в системі соціальних відносин.

3. Ціннісно-орієнтаційного, що формує систему цінностей, які визначають спосіб життя людини.

4. Комунікативно-інформаційного, який приводить людину у взаємини з іншими людьми, групами людей, системою, яка насичує людину інформацією з метою формування її способу життя.

5. Прокреативного, що породжує готовність діяти певним чином.

6. Творчого, в процесі реалізації якого народжується прагнення творити, шукати вихід із нестандартних ситуацій, відкривати і перетворювати світ навколо себе.

7. Компенсаторного, що заповнює дефіцит необхідних фізичних, психічних та інтелектуальних властивостей і якостей людини [29, 150].

У процесі соціалізації людина знаходить свою індивідуальність, але найчастіше складним суперечливим чином. Одні й самі соціальні ситуації по-різному сприймаються і переживаються різними людьми, мають не однакові наслідки. Відповідно і соціальний досвід, що виноситься з однакових ситуацій, може бути суттєво різним.

Отже, соціальний досвід, що у основі процесу соціалізації, як суб'єктивно засвоюється, так й активно переробляється, стаючи джерелом індивідуалізації особистості.

Соціалізація людини здійснюється тільки в її діяльності. Під останньою, у сучасній соціально-філософській літературі розуміють специфічну форму активного відношення людини до навколишнього світу та самої себе.

У психології особистості основним є погляд на людину, унікальну цінність, що має величезний потенціал до саморозвитку. Авторське розуміння саморозвитку виходить з підходів, що склалися у філософії та психології, які трактуються як будь-яка активність суб'єкта, що здійснюється свідомо або підсвідомо, прямо чи опосередковано, що призводить до прогресивних змін психічних, фізичних функцій, соціальних здібностей; як усвідомлена активність суб'єкта, особливості, цілісності особистості для самореалізації [27, 65].

У психології проблема розвитку особистості, її соціалізації розглядається на двох рівнях. По-перше, вивчається процес включення особистості: під впливом певних умов відбувається становлення типових форм соціально-значущої поведінки та свідомості у індивідуума. По-друге, вивчаються локальні умови формування його особистості у найближчому оточенні, через які і відбувається засвоєння соціальних ролей та зразків поведінки (мікрорівень) [29, 79].

Соціалізація особи відбувається відповідно до тих ідеалів, цінностей і потреб, які формуються в навколишньому середовищі, функціонування його компонентів [10]. Тому соціалізація особистості розглядається як процес

формування члена певного колективу, або конкретної спільності, де він не лише формується як особистість, а й набуває досвіду та виконує безліч соціальних ролей, стає носіїв цінностей та ідеалів даного колективу [35]. У певних соціальних групах, індивідуум опановує необхідну суму знань, умінь, навичок, звичок, здібностей, компетенцій та компетентностей, які освоюються ним для успішної самореалізації в колективі, за його межами, потім і протягом усієї свого життя.

Інтенсивний ріст соціально-цінних спонукань та переживань людини залежить від формування її особистості, розширення кола її інтересів, розвитку її самосвідомості, виникнення нового досвіду спілкування з суспільством. Людина може гостро співчувати іншому горю, може безкорисливо відмовитися від важливого та цінного заради того, щоб іншому було краще.

Освоєння людиною соціальності, або включення до суспільства, багато в чому визначається якістю її ідентифікації, у тому числі за рахунок освоєння цінностей та ціннісних установок, що визнаються та транслуються певним середовищем.

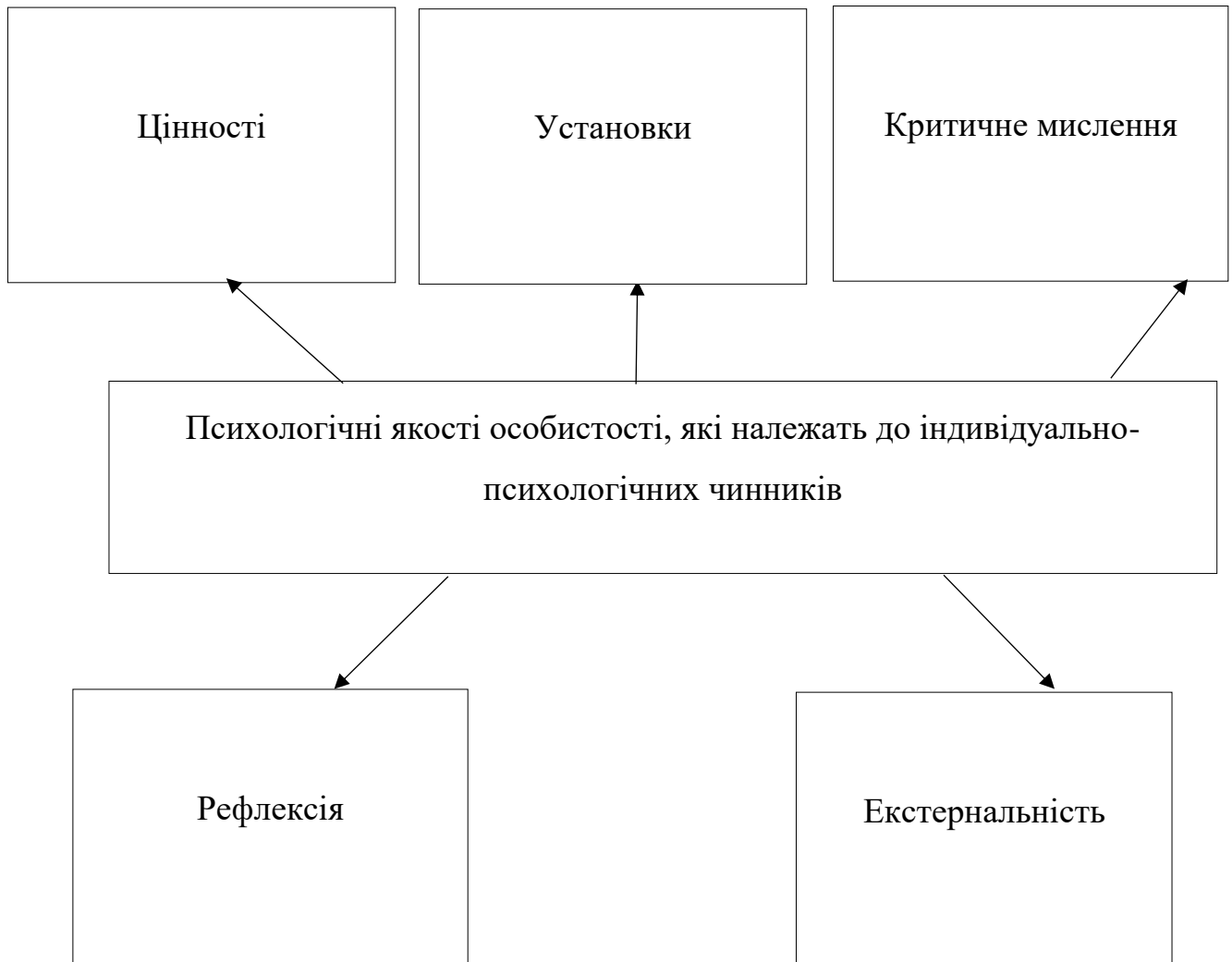
Висока цінність (значимість) об'єкта в очах людини спонукає її до постановки цілі, а це свідчення усвідомленості дій [15]. При цьому «цінність як пережите ставлення та мета як передбачуваний результат діяльності можуть замикатися на тих самих об'єктах, але розпадатися в різних площинах розгляду [19, 62].

До індивідуально-психологічних чинників соціалізації належить рівень сформованості психічних і фізіологічних властивостей індивіда та рівень розвитку психологічних якостей особистості, зокрема:

1. Цінностей.
2. Установок.
3. Критичного мислення.
4. Рефлексії.
5. Екстернальності [23, 59].

На рисунку 1.6. запропоновані основні психологічні якості особистості,

які належать до індивідуально-психологічних чинників.

Рис. 1.6. Психологічні якості особистості, які належать до індивідуально-психологічних чинників

Людина з низьким ступенем психологічної стійкості, зі слаборозвиненою рефлексією та розвиненою екстернальністю може стати жертвою індукування – прямого навіювання, при якому вона перетворюється на об’єкт інформаційно-психологічного впливу [16].

Таким чином, соціалізація є найважливішим етапом у житті кожного індивіда. Безперечно, важливо, щоб процес соціалізації особистості пройшов успішно. На цей процес особливий вплив має найближче оточення особистості. Для дітей та підлітків – це школа, друзі. Для дорослої людини – це колектив. Сім’я ж є найважливішим інститутом, який має особливе значення для кожної здорової особистості та робить найбільший внесок у соціалізацію особистості. Успішно минула соціалізація, значно покращує якість життя, проте є і негативні

наслідки, одним із них є прокрастинація.

1.4. Вплив проблемної сім'ї у розвитку та соціалізації особистості

Сьогодні особливо гостро відчувається потреба нашого суспільства у соціально активних членах із стійкою особистісно-значущою позицією, яким властиві динамічність, вміння швидко орієнтуватися у складних ситуаціях, здатність інтелектуально та творчо розвиватися, приймати рішення та нести за них відповідальність, тобто в успішно соціалізованих особистостях.

Одним із основних показників онтогенетичного розвитку людини психологи вважають соціалізацію, аналізуючи її як складне особистісне утворення та фундаментальну якість особистості. Оціночне ставлення до себе, вміння оцінити свої можливості, вміння ставитись до себе критично, вміння самостійно поставити перед собою те чи інше завдання усе це відіграє у формуванні особистості дитини [28, 186].

Термін «соціалізація» дуже широко вживається у філософських, психологічних, педагогічних роботах останнього часу. При всій різноманітності підходів до розуміння її сутності слід погодитися, що соціалізація – це, з одного боку, результат розвитку людини, з другого – її компонент; це – розвиток та самореалізація людини протягом усього життя у процесі засвоєння та відтворення культури суспільства.

Соціалізація конкретних людей у суспільстві протікає в різних умовах, для яких характерна наявність тих чи інших небезпек, що впливають на розвиток людини.

Людина стає особистістю у процесі соціалізації, тобто, внаслідок включення індивіда у соціальні відносини. Соціалізація здійснюється шляхом засвоєння індивідом соціального досвіду та відтворення його у своїй діяльності. З самого народження людина потрапляє в суспільство, таким чином на його розвиток впливає безліч різних чинників як біологічних, і соціальних. Головним соціальним фактором, який впливає становлення особистості, є сім'я.

Сім'я – найважливіший інститут соціалізації майбутнього покоління. Саме у сім'ї людина отримує перший досвід соціальної взаємодії. Сім'ю можна розглядати як модель і форму базового життєвого тренінгу особи [30, 222].

Сім'я є осередком первинної соціалізації. Батьки передають дітям свій життєвий досвід, прищеплюють хороші манери, навчають ремеслам та теоретичним знанням, закладають основи володіння усною та письмовою мовою, контролюють їх дії [4, 166].

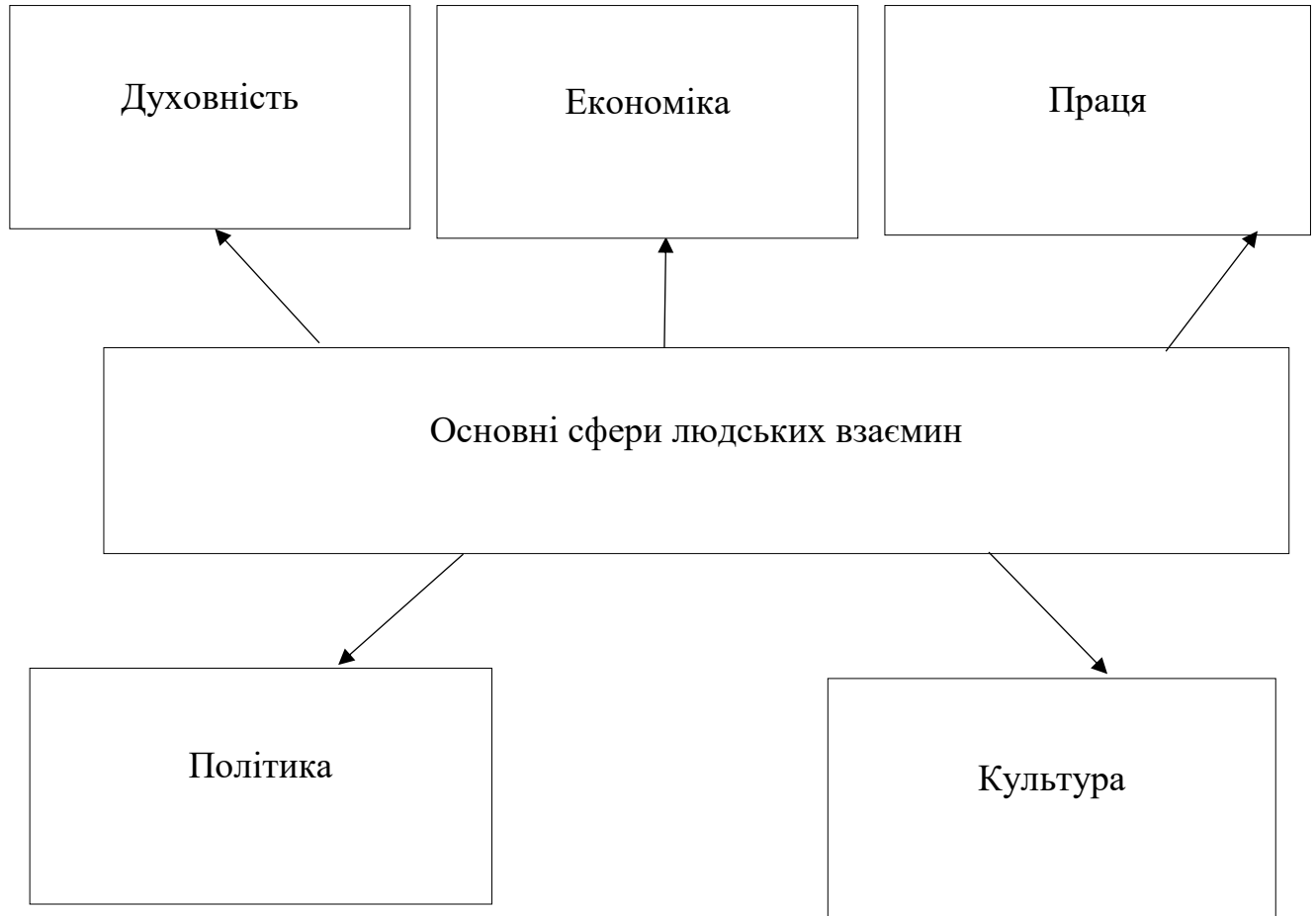
Первинна соціалізація і виховання дітей належать до найважливіших функцій сім'ї. І тут важливо приділяти належну увагу питанням соціалізації, оскільки у сім'ї закладається базис майбутньої особистості. І саме з дитинства починається процес первинної соціалізації дитини.

Сім'я протягом усього періоду дорослішання дитини грає одну з визначальних ролей у формуванні її особистості: її емоційно-вольова, моральна сфера, характер, особливості поведінки формуються у ній. Сім'я – це перша в житті людини спільність чи мала група, завдяки якій вона долучається до цінностей культури, освоює перші соціальні ролі [18, 79].

Від улаштування сім'ї як основи соціалізації особистості залежить, яка людина виходитиме з неї: в авторитарній – залежною і підлеглою, асоціальною – порушником суспільного спокою. Якщо сім'я організована добре, то доброю у морально-етичному плані буде і сама людина.

Від сім'ї залежить як соціалізація особистості, так й розвиток її спадкових якостей та властивостей (біологізація). З одного боку, у сім'ї у повній мірі можуть цілеспрямовано розвиватися позитивні спадкові якості особистості, а негативні загальмовуватися, з іншого – все може бути навпаки: при потуранні в гіпертрофованій формі проявитися все те, що неприпустимо для життя у нормальному суспільстві. Незважаючи на те, що сім'я першою впливає на розвиток і формування особистості, все ж таки на її соціалізацію впливає весь уклад, характер життя, історичний розвиток країни, народу. Засвоєння соціального досвіду та готовність до його збагачення повинні охоплювати основні сфери людських взаємин:

1. Духовність.
2. Економіку.
3. Працю.
4. Політику.
5. Культуру [26, 175].

Рис. 1.7. Основні сфери людських взаємин

У процесі соціалізації проблеми, що виникають, виходять з проблемності та неблагополуччя сім'ї. Найчастіше у проблемних сім'ях на друге місце йде виховна і навчальна функція сім'ї. У житті батьків з таких сімей діти займають останнє місце. Порушення дитячо-батьківських відносин у сім'ї та відхилення від виховання призводять до затримки психічного розвитку дитини. Проблемні сім'ї надають негативний вплив на розвиток та формування особистості дитини [3, 204].

Проблемність сім'ї передбачає, що сім'я зіштовхується зі специфічними труднощами, які впливають процес соціалізації і, отже, формування особистості. Ці «больові точки» соціалізації відчуються всіма членами сім'ї та

перешкоджають їх адекватному функціонуванню у суспільстві. Емпіричні дані свідчать про те, що життя у проблемній сім'ї – джерело численних психолого-педагогічних, медико-соціальних, соціально-правових та матеріально-побутових проблем. Особливо гостро ці проблеми виявляються під час вступу дитини у підлітковий вік, який знаменуються якісним зрушенням у розвитку, коли відбуваються глибокі фізіологічні, психологічні та моральні перетворення, змінюється соціальна ситуація розвитку та статусна структура взаємовідносин з оточуючими [26, 73].

Серед основних труднощів проблемної сім'ї є проблема матеріального забезпечення родини. Більшість проблемних сімей мають одне повноцінне джерело доходу або жодного, тому фінансове благополуччя таких родин піддається загрозі. Ситуація невідповідності рівня заробітної плати реальним потребам проблемної сім'ї є причиною зниження самооцінки, що виступає в ролі фактору, що підвищує рівень агресивності дітей або підлітків та їхньої конфліктності у спілкуванні з батьками та соціумом.

Ще одна проблема, з якою стикається проблема сім'я, – проблема неоднозначних стереотипів сприйняття такої сім'ї з боку мікросоціуму і суспільства в цілому. Діти з такої сім'ї часто сприймаються як проблемні, важкі діти. Неоднозначне ставлення змушує членів проблемних сімей приховувати труднощі. Це робить їх більш закритими. Закритість такого типу сімей ускладнює проблеми усвідомлення внутрішньо-сімейних складнощів, їх травмуючих наслідків для підростаючого покоління. Тому дана проблема теж негативно впливає на соціалізацію дитини [25, 132].

На жаль, основною проблемою, з якою дитина може стикатися в проблемних сім'ях є жорстокі дії по відношенню до дитини. В проблемних сім'ях діти доволі часто стають жертвами жорстокого поводження, оскільки рідко усвідомлюють вплив жорстоких дій батьків. Гірка правда полягає в тому, що діти, які потребують піклування та захисту, позбавлені чистої любові та прихильності з боку своїх близьких та рідних, ними здебільшого нехтують, їх експлуатують та емоційно знущаються. Це знижує впевненість дітей у собі,

здатність розвивати довіру до інших, а також здатність формувати здорові відносини зі значними людьми в їхньому оточенні, такими як опікуни, батьки, вихователі, однолітки і т.д. [18, 95]

Вченими доведено, що діти особливо вразливі у перші роки життя. Близько 300 мільйонів дітей у всьому світі зазнають побутового насильства [25, 166]. Ця цифра є консервативною оцінкою, що базується на обмеженості наявних даних. Ця статистика звертає нашу увагу на ставлення населення країни та підкреслює нечутливість суспільства до визнання важливості задоволення соціальних та емоційних потреб дитячого населення. Дитина, яка не отримує увагу й любов від довкілля, неспроможна засвоїти цінність цих емоцій і цінує їх у пізнішому етапі свого життя. Це може здатися гіпотетичною конструкцією для чистої науки, але любов та емоційний зв'язок мають схильність до розвитку соціальних зв'язків. Ласкавий дотик формує конструкцію психології розвитку, оскільки він діє як стимулятор розвитку сенсорної системи у малюків, а також посилює циркуляцію крові в організм. Кохання та ласка, що надаються дітям, створюють невидимий щит навколо них і дають почуття захисту, дозволяючи їм вирости емоційно дорослими. Але відсутність цих емоцій завдає серйозної нематеріальної шкоди, яка позначається на них навчанні, здоров'ї та соціальному розвитку. Цінності, які людина вбирає, спостерігаючи за поведінкою та вчинками членів сім'ї, надають більш дієвий вплив, ніж мільйони мудрих слів чи книжкових знань.

Сім'я перевершує інші системи у відповідальності за турботу про своїх дітей, але, якщо вона не справляється з цим завданням або некомпетентна у захисті інтересів дитини, держава разом із громадянським суспільством бере себе відповідальність опікуна дитини. Однак, найчастіше, діти з проблемних сімей позбавлені кохання, ласки та нагляду, що є причиною формування апатичного ставлення до життя. Це породжує почуття недовіри до оточуючих.

У зв'язку з виявленими проблемами, постає питання про аспекти допомоги дитині з проблемної сім'ї та її батькам, оскільки лише за створених певних соціально-педагогічних проблемна сім'я може функціонувати як

повноцінний інститут виховання та соціалізації дітей [8, 66].

Отже, сімейне неблагополуччя, наслідком якого є деформація процесу соціалізації та формування особистості дитини, що призводить до зростання соціально-середовищної дезадаптації дітей та підлітків.

Проблемній сім'ї необхідна комплексна багатоаспектна соціальна та психолого-педагогічна допомога, а також активне впровадження у практику технології соціально-педагогічного супроводу, який передбачає відновлення та зміцнення виховного потенціалу проблемної сім'ї як важливої умови гармонійного розвитку особистості дитини. У контексті цієї концепції можуть бути використані як традиційні, і інноваційні форми допомоги, а за необхідності з урахуванням запиту сім'ї можливим представляється інтервенція в проблемну сім'ю компетентних фахівців сфери соціально-педагогічної діяльності.

РОЗДІЛ 2.

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ В ПРОБЛЕМНІЙ СІМ'Ї

2.1. Організація і проведення дослідження

Сім'я є одним з найважливіших соціальних інститутів сьогодення. Саме вона виконує ряд важливих для суспільства функцій. Сім'я для дитини є довкіллям, де задовольняються її основні потреби. Визначальна роль сім'ї в процесі соціалізації особистості обумовлена її глибоким впливом на весь комплекс фізичного та духовного життя людини, що зростає в ній [67].

Але, на жаль, в сучасному суспільстві доволі часто зустрічаються проблемні сім'ї. Такі сім'ї по-різному можуть впливати на розвиток особистості та соціалізацію своїх нащадків.

Соціалізація особистості – одне із найскладніших і найважливіших процесів у розвитку підростаючого покоління. Вивчення даного процесу в сучасних умовах є актуальним. І це цілком закономірно, адже саме підростаюче покоління є основою майбутнього суспільства, та дає перспективу його розвитку.

В нашому експериментальному дослідженні приймали участь 25 дітей з проблемних сімей з міста Запоріжжя. Вік випробовуваних дітей від 10 до 17 років. Батькам дітей, які приймали участь в експериментальному дослідженні в середньому від 28 до 43 років. Кожна проблемна сім'я мала одну або декілька дітей шкільного віку.

Мета експериментального дослідження: провести аналіз психологічних особливостей соціалізації особистості в проблемній сім'ї.

Завдання дослідження:

1. Виявити особливості впливу проблемної сім'ї на соціалізацію особистості.

2. Розробка рекомендацій з поліпшення психологічних особливостей соціалізації особистості в проблемній сім'ї.

Тестування проводилось 17, 18 серпня та 14,15 та 16 вересня 2022 року у місті Запоріжжя.

Випробовуваним дітям з проблемних родин були запропоновані такі експериментальні психологічні методики-тестування, як:

1. Опитувальник для діагностики здатності до емпатії.
2. Методика вивчення соціалізованості особистості.

Членам проблемних дітей, які приймали участь в експерименті також була запропонована така методика, як:

1. Шкала ступеня знедоленості дитини в сім'ї.

За допомогою методики «Опитувальник для діагностики здатності до емпатії» (додаток А) можна проаналізувати рівень емпатійності дітей. Емпатія – основа збалансованих міжособистісних відносин, отже, невід'ємна риса соціалізованого індивіда.

Здатність до співпереживання – емпатії – розуміється в психології як емоційна чуйність, чутливість та увага до інших людей, їх проблем, прикрощів і радощів. Емпатія проявляється у прагненні надавати допомогу та підтримку. Таке ставлення до людей має на увазі розвиток гуманістичних цінностей особистості, без чого неможлива її повна самореалізація. Тому розвиток емпатії супроводжує особистісне зростання і стає однією з його провідних ознак. Емпатія допомагає людині поєднатися зі світом людей і не відчувати в ньому своєї самотності [62].

Кожній дитині, яка приймала участь в експерименті необхідно було прочитати твердження з методики і, орієнтуючись на те, як вона веде себе в подібних ситуаціях, висловити свою згоду «+» або незгоду «-» з кожним із них.

Методика вивчення соціалізованості особистості (додаток Б) є також цікавим опитувальником серед дітей шкільного віку.

Мета даної методики полягає у виявленні рівня соціальної адаптованості, активності, автономності та моральної вихованості дітей [61].

В ході проведення методики дітям пропонується прочитати (прослухати) 20 суджень та оцінити ступінь своєї згоди з їх змістом за наступною шкалою:

4 – завжди.

3 – майже завжди.

2 – іноді.

1 – дуже рідко.

0 – ніколи [61].

Ця методика допомагає виявити рівень:

1. Соціальної адаптованості.
2. Активності.
3. Автономності.
4. Моральної вихованості дітей [61].

Дані тестування були доволі цікавими та викликали інтерес у випробовуваних дітей з проблемних сімей.

В ході тестування кожна випробовувана дитина відповіла на запитання, потім нами були проаналізовані результати та зроблені висновки у вигляді таблиць стосовно того, як впливає проблемна сім'я на розвиток особистості та соціалізації дітей.

Батькам дітей, які приймали участь в експерименті була запропонована методика «Шкала ступеня знедоленості дитини в сім'ї», мета якої полягає у вимірі ступіню прийняття або знедоленості дитини в сім'ї, яку ще називають депривацією або емоційним сирітством. Також дана шкала дає непряму відповідь на питання, що означає приймати дитину саме такою, якою вона є і любити її безумовною любов'ю [77].

Знедолені в сім'ї, не прийняті одним або обома батьками, діти відчують і поведуться як такі і потрапляючи в інші соціальні середовища: дитячий садок, школу, і можуть зберігати свою позицію відкинутого і в дорослому житті. Саме неприйняття здатне викликати незліченну кількість психопатологічних проблем у житті дорослої людини, майстерно ховаючись за різними масками – від депресії до агресії [77].

Отже, в ході експериментального дослідження нами були опитані 25 запорізьких дітей, чий родини вважаються проблемними, а також їх батьки. Під час експерименту випробовуваним були запропоновані три цікаві психологічні методики: опитувальник для діагностики здатності до емпатії; методика вивчення соціалізованості особистості та шкала ступеня знедоленості дитини в сім'ї. Випробовувані діти з інтересом відповідали на запропоновані твердження і запитання.

2.2. Результати дослідження та їх обговорення

Орієнтація на соціалізацію особистості стає невід'ємною частиною виховного процесу, тому що общинність є найбільш архаїчною та важливою формою соціальної спільності. Сам процес соціалізації залежить від культури навколишнього середовища, психології суспільства та політики держави.

Кожна сім'я є важливою частиною суспільства та інститутом соціалізації особистості. Тому саме сім'я має вагомий вплив на формування особистості дитини [26, 70].

В ході експерименту нами були опитані 25 запорізьких дітей з проблемних сімей в письмовій формі. Випробовуваним дітям були запропоновані твердження та вони повинні були відповісти на них власну думку. Також в експериментальному дослідженні приймали участь батьки дітей.

У таблиці 2.1 розглянемо результати першої методики – тесту-опитувальника для діагностики здатності до емпатії.

Результати методики «Опитувальник для діагностики здатності до емпатії»

№	Прізвище та ім'я дитини	Кількість балів та інтерпретація результатів
1	Артур Колесник	5 балів – дуже низький рівень емпатичних тенденцій
2	Анастасія Донець	10 балів – дуже низький рівень емпатичних тенденцій
3	Сергій Донець	4 бали – дуже низький рівень емпатичних тенденцій
4	Ганна П'ятницька	9 балів – дуже низький рівень емпатичних тенденцій
5	Ельвіра Карбукова	24 бали – середній рівень емпатичних тенденцій
6	Матвій Кітіков	23 бали – високий рівень емпатичних тенденцій
7	Артем Гаманець	23 бали – середній рівень емпатичних тенденцій
8	Катерина Сергєєва	17 балів – низький рівень емпатичних тенденцій
9	Олексій Сергєєв	15 балів – низький рівень емпатичних тенденцій
10	Анастасія Мороз	29 балів – середній рівень емпатичних тенденцій

Продовження таблиці 2.1

11	Анастасія Трегуб	25 балів – середній рівень емпатичних тенденцій
12	Ольга Мороз	26 балів – середній рівень емпатичних тенденцій
13	Тимофій Коваль	22 бали – середній рівень емпатичних тенденцій
14	Дмитро Куліш	33 бали – високий рівень емпатичних тенденцій
15	Тимур Тарханян	30 балів – високий рівень емпатичних тенденцій
16	Вероніка Абакуменко	15 балів – низький рівень емпатичних тенденцій
17	Богдан Бондаренко	18 балів – середній рівень емпатичних тенденцій
18	Марина Бондаренко	22 бали – середній рівень емпатичних тенденцій
19	Марія Кузь	22 бали – середній рівень емпатичних тенденцій
20	Марія Зінченко	30 балів – високий рівень емпатичних тенденцій
21	Наталія Скакун	20 балів – низький рівень емпатичних тенденцій
22	Дар'я Кононюк	19 балів – низький рівень емпатичних тенденцій
23	Олександр Фойна	7 балів – дуже низький рівень емпатичних тенденцій
24	Тетяна Долгова	17 балів – низький рівень емпатичних тенденцій
25	Тетяна Целіна	13 балів – дуже низький рівень емпатичних тенденцій

Отже, як можемо простежити з таблиці 2.1. серед опитаних дітей були продемонстровані різні результати. Серед випробовуваних дітей є 6 дітей з дуже низьким рівнем емпатичних тенденцій – Тетяна Целіна, Олександр Фойна, Анастасія Донець, Сергій Донець, Ганна П'ятницька та Артур Колесник. Серед опитаних дітей з проблемних сімей доволі багато тих, хто мав

низький рівень емпатичних тенденцій, а саме: Тетяна Долгова, Дар'я Кононюк, Наталія Скакун, Вероніка Абакуменко, Олексій Сергєєв, Катерина Сергєєва. 9 дітей отримали середній рівень емпатичних тенденцій – Марія Кузь, Марина Бондаренко, Богдан Бондаренко, Тимофій Коваль, Артем Гаманець, Ольга Мороз, Анастасія Трегуб, Анастасія Мороз, Ельвіра Карбукова. Високий рівень емпатичних тенденцій був у таких дітей, як: Марія Зінченко, Тимур Тарханян, Дмитро Куліш, Матвій Кітіков.

Наступним опитувальником, який був запропонований випробовуваним дітям, чиї сім'ї вважаються проблемними була «Методика вивчення соціалізованості особистості».

Результати «Методика вивчення соціалізованості особистості» запропоновані у таблиці 2.2.

Таблиці 2.2

Результати «Методики вивчення соціалізованості особистості»

Рівень соціальної адаптованості	15 дівчат (100%)	10 хлопчиків (100%)	Середній відсоток з 25 випробовуваних дітей (100 %)
Висока ступінь соціалізованості	1 дитина (7%)	3 дитини (30%)	4 дитини (16%)
Середня ступінь соціалізованості	6 дітей (40%)	3 дитини (30%)	9 дітей (36%)
Низька ступінь соціалізованості	8 дітей (53%)	4 дитини (40%)	12 дітей (48%)
Всього	100%	100%	100% (25 дітей)

За результатами таблиці видно, що у більшості випробовуваних дітей переважає низький рівень соціальної адаптованості та соціальних якостей (48%). Середню ступінь соціалізованості мають 36% і лише 16% дітей – це 4

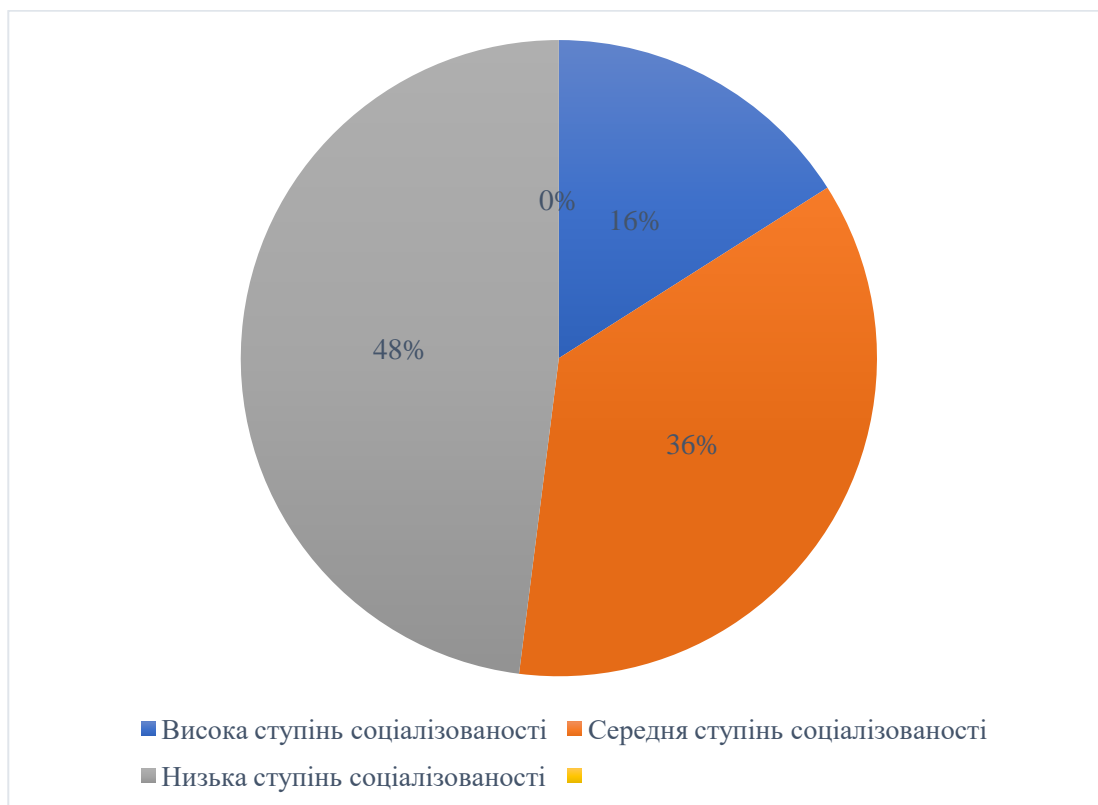
дитини мають високі та позитивні показники соціальної адаптованості та соціальних якостей.

Низький рівень соціалізованості мають такі випробовувані діти, як: Тетяна Целіна, Олександр Фойна, Анастасія Донець, Сергій Донець, Ганна П'ятницька, Артур Колесник, Тетяна Долгова, Дар'я Кононюк, Наталія Скакун, Вероніка Абакуменко, Олексій Сергєєв, Катерина Сергєєва.

Середній рівень соціалізованості здобули наступні діти: Марія Кузь, Марина Бондаренко, Богдан Бондаренко, Тимофій Коваль, Артем Гаманець, Ольга Мороз, Анастасія Трегуб, Анастасія Мороз, Ельвіра Карбукова.

Високий рівень соціалізованості можна простежити у таких дітей, як: Марія Зінченко, Тимур Тарханян, Дмитро Куліш, Матвій Кітіков.

На рисунку 2.1. можемо простежити у вигляді діаграми результати методики вивчення соціалізованості особистості.

Рис. 2.8. Результати «Методики вивчення соціалізованості особистості»

Отже, дана методика показала, що випробовувані діти мають доволі низькі показники рівня автономності, соціальної активності, прихильності гуманістичним нормам життєдіяльності та моральності в цілому.

Батькам дітей, які приймали участь в експерименті також була запропонована методика «Шкала ступеня знедоленості дитини в сім'ї».

У таблиці 2.3. можна простежити результати даної методики серед батьків.

Таблиця 2.3

Результати методики «Шкала ступеня знедоленості дитини в сім'ї»

№	Прізвище та ім'я одного з батьків	Кількість балів та інтерпретація результатів
1	Сергій Колесник (батько Артура Колесника)	71 бал – дитина не тільки відчуває себе непотрібною, але й справді відкинута батьками
2	Руслан Донець (батько Анастасії Донець)	73 бали – дитина не тільки відчуває себе непотрібною, але й справді відкинута батьками
3	Дмитро Донець (батько Сергія Донця)	72 бали – дитина не тільки відчуває себе непотрібною, але й справді відкинута батьками
4	Галина Кухаренко (мати Ганни П'ятницької)	75 балів – дитина не тільки відчуває себе непотрібною, але й справді відкинута батьками

Продовження таблиці 2.3

5	Олена Карбукова (мати Ельвіри Карбукової)	21 бал – дитина також не почувається знехтуваною, і ситуація для неї в сім'ї сприятлива
6	Яна Кітікова (мати Матвія Кітікова)	20 балів – у дитини в очах батьків практично немає небажаних і негативних рис характеру, які б дратували його, і ситуація для дитини в сім'ї дуже сприятлива
7	Наталія Гаманець (мати Артема Гаманця)	19 балів – у дитини в очах батьків практично немає небажаних і негативних рис характеру, які б дратували його, і ситуація для дитини в сім'ї дуже сприятлива
8	Альона Сергєєва (мати Катерини Сергєєвої)	71 бал – дитина не тільки відчуває себе непотрібною, але й справді відкинута батьками
9	Альона Сергєєва (мати Олексія Сергєєва)	70 балів – дитина не тільки відчуває себе непотрібною, але й справді відкинута батьками

Продовження таблиці 2.3

10	Надія Мороз (мати Анастасії Мороз)	26 балів – дитина також не відчувається знехтуваною, і ситуація для неї в сім'ї сприятлива
11	Надія Трегуб (мати Анастасії Трегуб)	25 балів – дитина також не відчувається знехтуваною, і ситуація для неї в сім'ї сприятлива
12	Олена Мороз (мати Ольги Мороз)	27 балів – дитина також не відчувається знехтуваною, і ситуація для неї в сім'ї сприятлива
13	Володимир Коваль (батько Тимофія Ковалю)	29 балів – дитина також не відчувається знехтуваною, і ситуація для неї в сім'ї сприятлива
14	Іван Куліш (батько Дмитра Куліша)	18 балів – у дитини в очах батьків практично немає небажаних і негативних рис характеру, які б драгували його, і ситуація для дитини в сім'ї дуже сприятлива

Продовження таблиці 2.3

15	Борис Тарханян (батько Тимура Тарханяна)	17 балів – у дитини в очах батьків практично немає небажаних і негативних рис характеру, які б дратували його, і ситуація для дитини в сім'ї дуже сприятлива
16	Олена Абакуменко (мати Вероніки Абакуменко)	70 балів – дитина не тільки відчуває себе непотрібною, але й справді відкинута батьками
17	Іван Кухар (батько Богдана Бондаренко)	30 балів – дитина також не відчувається знехтуваною, і ситуація для неї в сім'ї сприятлива
18	Ірина Бондаренко (мати Марини Бондаренко)	35 балів – дитина також не відчувається знехтуваною, і ситуація для неї в сім'ї сприятлива
19	Інна Кузь (мати Марії Кузь)	50 балів – у дитини є ціла низка небажаних для батьків якостей, за які її нерідко сварять, але проте ситуація для дитини в сім'ї середньосприятлива

Продовження таблиці 2.3

20	Оксана Зінченко (мати Марії Зінченко)	15 балів – у дитини в очах батьків практично немає небажаних і негативних рис характеру, які б дратували його, і ситуація для дитини в сім'ї дуже сприятлива
21	Інга Соколенко (мати Наталії Скакун)	70 балів – дитина не тільки відчуває себе непотрібною, але й справді відкинута батьками
22	Олександр Кононюк (батько Дар'ї Кононюк)	72 балів – дитина не тільки відчуває себе непотрібною, але й справді відкинута батьками
23	Сергій Фойна (батько Олександра Фойни)	73 бали – дитина не тільки відчуває себе непотрібною, але й справді відкинута батьками
24	Віталій Бондар (батько Тетяни Долгової)	71 бал – дитина не тільки відчуває себе непотрібною, але й справді відкинута батьками
25	Олексій Целіна (батько Тетяни Целіної)	70 балів – дитина не тільки відчуває себе непотрібною, але й справді відкинута батьками

Отже, ознайомившись з результатами методики «Шкала ступеня знедоленості дитини в сім'ї», то можна зауважити, що більшість батьків випробовуваних дітей бачать у них багато негативних рис, тому дані діти

відчувають себе непотрібними в родині.

До батьків, чії діти відчувають себе непотрібними належать наступні: Олексій Целіна (батько Тетяни Целіної); Віталій Бондар (батько Тетяни Долгової); Сергій Фойна (батько Олександра Фойни); Олександр Кононюк (батько Дар'ї Кононюк); Інга Соколенко (мати Наталії Скакун); Олена Абакуменко (мати Вероніки Абакуменко); Альона Сергеева (мати Олексія та Катерини Сергієвих); Сергій Колесник (батько Артура Колесника); Руслан Донець (батько Анастасії Донець); Дмитро Донець (батько Сергія Донця); Галина Кухаренко (мати Ганни П'ятницької).

Серед випробовуваних батьків, чії діти не відчувають себе відкинутими та у в їх родинях сприятливе середовище – Ірина Бондаренко (мати Марини Бондаренко); Іван Кухар (батько Богдана Бондаренко); Володимир Коваль (батько Тимофія Ковалю); Олена Мороз (мати Ольги Мороз); Надія Трегуб (мати Анастасії Трегуб); Надія Мороз (мати Анастасії Мороз); Олена Карбукова (мати Ельвіри Карбукової).

У родині Інни Кузь (мати Марії Кузь) ситуація середньосприятлива для дитини. Адже у дитини, згідно з методикою, є цілий ряд небажаних для матері якостей, за які її нерідко сварять.

В родинях Оксани Зінченко (мати Марії Зінченко); Бориса Тарханяна (батько Тимура Тарханяна); Івана Куліша (батько Дмитра Куліша); Наталії Гаманець (мати Артема Гаманця) та Яни Кітікової (мати Матвія Кітікова) ситуація дуже сприятлива для дітей, адже дані випробовувані батьки бачать у своїх дітях лише позитивні якості.

Таким чином, нами було проведено експериментальне дослідження серед 25 запорізьких дітей, чії сім'ї вважаються проблемними. Дітям та їх батькам були запропоновані цікаві методики, які допомогли з'ясувати рівень соціалізації дітей та ситуацію в сім'ях. На жаль, більшість серед опитаних дітей відчувають себе непотрібними та ситуація в їх родинях дуже несприятлива, тому все це негативно впливає на рівень соціалізації, соціальної активності, автономності та моральності в цілому.

2.3. Рекомендації з поліпшення психологічних особливостей соціалізації особистості в проблемній сім'ї

В останні десятиліття питання про соціалізацію особистості набуло першорядне значення у сфері педагогіки, й у сфері психології, адже наш світ не перестає розвиватися [50, 170].

Процес соціалізації особистості – це найскладніший і багатофакторний процес, який залежить від величезної кількості умов, що впливають на розвиток кожної особистості і на процес соціалізації в цілому [13, 45].

Простір соціалізації особистості – це простір життєвого досвіду, розгортання життєвих ресурсів.

Простір соціалізації особистості включено, в нашому розумінні, в категорії особистісного та життєвого просторів, і є процесом розгортання людського потенціалу, який містить у собі адаптивний і творчий потенціал [72].

Формування соціалізації розглядається частіше як процес освоєння спеціальної сфери суспільного досвіду, внаслідок чого відбувається формування нових мотивів та потреб, їх перетворення та підпорядкування.

Соціалізація має бути чинником розвитку особистості дитини. Важливий процес розвитку психологічних механізмів соціалізації у вигляді [19, 82]:

1. Ідентифікації.
2. Наслідування.
3. Навіювання.
4. Соціальної ролі.
5. Фасилітації.
6. Конформності.
7. Сорому.
8. Почуття провини.
9. Каяття.

На рисунку 2.2 графічно розглянемо процес розвитку психологічних механізмів соціалізації.

Рис. 2.9. Процес розвитку психологічних механізмів соціалізації

Основний вплив на розвиток соціалізації людини має сім'я – батьки та родичі. Завдяки своїм змістовним та соціально-культурологічним особливостям сім'я створює такі умови для емоційних проявів та задоволення емоційних потреб, які допомагають людині відчувати свою приналежність до суспільства, посилюють почуття її безпеки та спокою, викликають бажання надавати допомогу та підтримку іншим людям [29, 59].

Сім'я для дитини – це місце народження та основне місце існування. У сім'ї у неї близькі люди, які розуміють і приймають її такою, яка вона є. Саме у сім'ї дитина отримує ази знань про навколишній світ, а при високому культурному та освітньому потенціалі батьків – продовжує отримувати не лише ази, а й саму культуру все життя [35, 166]. Сім'я – це певний морально-психологічний клімат, для дитини це перша школа відносин із людьми.

На формування якісної та психологічно здорової особистості вирішальним чинником є погляди, поведінка, ставлення батьків. Завдяки їхній

правильній позиції дитина створює про себе певну думку. Завдяки емоційному зв'язку люблячі і розуміючі свої обов'язки батьки змалку формують у дитини норми і стиль поведінки, пояснюють їй світ людських цінностей, вселяють, що можна, а що не слід робити [37, 280]. Дитина у процесі розвитку засвоює ці накази, заборони, погляди, так що вони стають її власними переконаннями, тобто людина створює свою систему цінностей.

Отже, проблема соціалізації особистості є складною темою, актуальність якої зберігається і сьогодні. Особливу значимість у сучасному українському суспільстві набуває соціалізація в проблемних сім'ях, оскільки такого роду родини не завжди спроможні піклуватися про своїх нащадків.

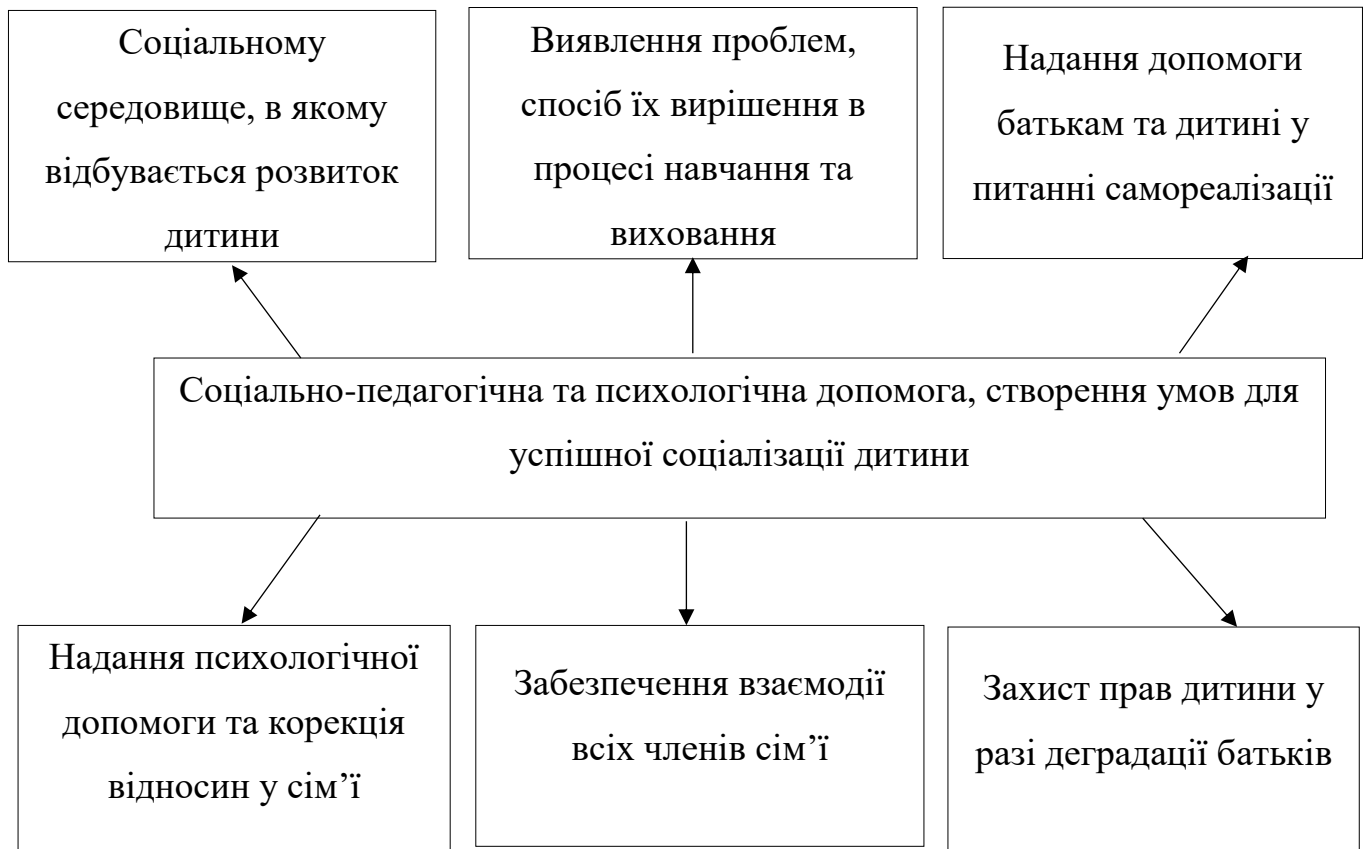
Наше експериментальне дослідження було присвячено психологічним особливостям соціалізації дітей з проблемних сімей міста Запоріжжя. В експерименті приймали участь 25 дітей, чиї сім'ї вважаються проблемними. На жаль, серед опитаних дітей доволі багато тих, які мають проблеми з розвитком соціалізації та формуванням особистості. Тому для таких дітей та їх батьків були розроблені рекомендації з поліпшення психологічних особливостей формування соціалізації.

Проблемні сім'ї, які приймали участь в експерименті безперечно потребують соціально-педагогічної та психологічної допомоги, створення умов для успішної соціалізації дитини. Надання допомоги таким сім'ям насамперед необхідно:

1. Звернути увагу на те, в якому соціальному середовищі відбувається розвиток дитини.
2. Виявити проблеми, знайти способи їх вирішення в процесі навчання та виховання дитини (усунути помилки у вихованні, визначити фактори, що негативно впливають на соціалізацію дитини).
3. На основі конструктивного діалогу забезпечити взаємодію всіх членів сім'ї.
4. Надати допомогу батькам та дитині у питанні самореалізації.
5. Надати психологічну допомогу та корекцію відносин батьків та

дитини.

6. Захистити права дитини у разі деградації батьків [40, 190].

Рис. 2.10. Соціально-педагогічна та психологічна допомога, створення умов для успішної соціалізації дитини

Даним проблемним сім'ям, які приймали участь в експериментальному дослідженні обов'язковою рекомендацією є робота з психологам. Під час такої роботи можна використовувати наступні напрямки, які позитивно вплинуть на формування соціалізації та особистості випробовуваних дітей. Для покращення ситуації в проблемних запорізьких сім'ях, які приймали участь в дослідженні необхідно психологам та педагогам проводити заходи, які включають у себе:

1. Надання психологічної, а за необхідності психотерапевтичної допомоги батькам, спрямованої створення сприятливого мікроклімату.
2. Організацію дозвільних заходів для батьків та дітей.
3. Роботу з батьками щодо вироблення адекватної соціальної поведінки дитини, яка зумовлює надалі її соціальну роль сім'ї.
4. Обладнання життєвого простору у місці проживання дитини та навчання її соціально-побутовим навичкам.

5. Надання допомоги щодо виконання дитиною адекватної соціальної ролі в сім'ї та сприйняття виконання цієї ролі оточуючими.

6. Створення сприятливого клімату в сім'ях дітей, формування позитивних установок у свідомості батьків.

7. Формування навичок адекватного спілкування з навколишнім світом.

8. Спільні зусилля батьків, фахівців із психології та соціальної педагогіки, класних керівників, які спрямовані на успіхи дитини, тобто, всебічна допомога дитині у досягненні позитивних результатів у школі, вдома та серед однолітків [31, 29].

9. Активізація батьків, як вихователів, тобто, тісний взаємозв'язок психолога з батьками, інформування їх за методами та засобами виховання, організація сімейних свят та позаурочної спільної діяльності.

10. Необхідність емоційної підтримки дитини із боку батьків, тобто, віра у успіх досягнення будь-якої мети дитини, підбадьорення у разі невдачі.

11. Усунення недовіри та підозрливості між членами сім'ї, тобто, залучення їх у громадську діяльність, створення спільними зусиллями проєктів, виїзд на природу.

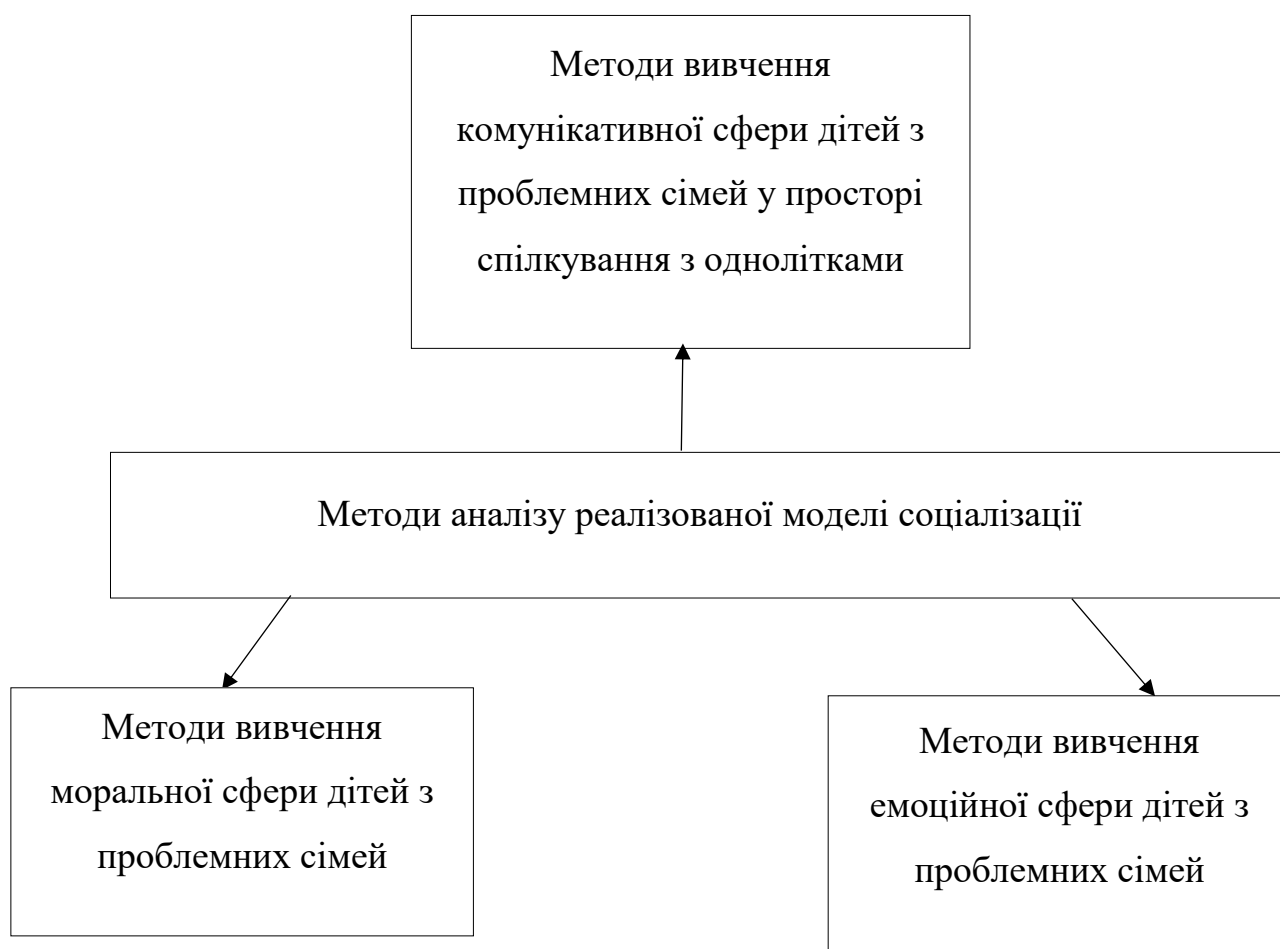
12. Контрольно-корекційна робота з сім'єю, тобто, контроль діяльності сім'ї у вихованні дитини та усунення недоліків, проведення профілактичних заходів щодо подолання сімейного неблагополуччя.

13. Продовження підвищення психологічної та педагогічної культури батьків, тобто, робота з сім'єю несе в собі систематичний характер, тому безперервність цієї системи сприяє більшій ефективності [45, 173].

Психологам при роботі з дітьми з проблемних сімей вкрай важливо також проводити моніторинг ефективності соціалізації, що сприятиме аналізу реалізованої моделі соціалізації, виявлення необхідних аспектів її коригування. Тут можуть застосовуватись:

1. Методи вивчення комунікативної сфери дітей з проблемних сімей у просторі спілкування з однолітками.

2. Методи вивчення моральної сфери дітей з проблемних сімей.
3. Методи вивчення емоційної сфери дітей з проблемних сімей.

Рис. 2.11. Методи аналізу реалізованої моделі соціалізації

Процес соціалізації має йти відповідно до інтелектуальних здібностей дитини. При цьому можна посилити аспект на організацію життєвого простору дитини та навчання її соціально-побутовим навичкам. Тому заходи щодо формування соціалізації повинні вибудовуватися виходячи із закономірностей в більш ранньому віці, якому відповідає рівень розвитку інтелекту дитини [70].

Важливою рекомендацією буде створення спеціальних позашкільних закладів, які роблять вагомий внесок у соціалізацію особистості. В такого роду закладах діти з проблемних сімей та їх батьки зможуть поспілкуватися, провести разом час [39, 186]. До роботи таких закладів можна залучати волонтерів. Діти з проблемних сімей мають можливість більш глибокого вивчити деякі шкільні предмети, а також оволодіти новими видами творчості. Також з ними в таких закладах позашкільної освіти можна проводити заняття в

живому куточку з вивчення навколишнього світу, зокрема природних явищ, тваринного світу тощо. Окрім того, в позашкільних закладах робота проводиться і з батьками дітей. Для них може бути створений клуб спілкування, де будуть проводитися заняття та консультації психолога, юриста та інших фахівців, організовуватися дозвільні заходи.

Для дітей молодшого та середнього шкільного віку важливою рекомендацією буде запровадження гри, яка допоможе розвивати соціалізацію. Гра чудова тим, що доставляє дитині задоволення. У процесі гри діти вправляються у моторних навичках, навчаються поводитися з предметами, починають більше розуміти мову і користуватися нею, і навіть засвоюють методи взаємодії з іншими людьми. Ця модель дозволяє батькам та педагогам в навчальних закладах бути доступнішими для дітей, тому що можна вільно спілкуватися з дитиною [63]. Це допомагає дітям спробувати щось нове і дає можливість навчитися справлятися з труднощами. Вільна гра дитини сприяє самовираженню, досягненню емоційної стійкості та саморегуляції.

Для поліпшення стану справ в проблемних родинах необхідно поєднати зусилля шкільної адміністрації, батьків та громадськості. Для цього необхідно покращити контакти батьків зі школою, урізноманітнити позашкільні форми роботи. Однією з ефективних форм роботи є, як підтвердила практика, організація різноманітних шоу на телеканалах про шкільне життя, про сімейне виховання, які мають бути повчальними, виховними та розважальними одночасно. Необхідно, на наш погляд, створити серію науково-популярних видань, як триваючих (наприклад, журналів), так і одноразово-виданих, для освіти батьків та всіх зацікавлених осіб у зазначеному плані.

Стало зрозуміло, що процес соціалізації дітей з проблемних сімей може бути ефективним за умови включення до організованої діяльності, яка сприяє розвитку спілкування, ініціативності та оволодіння нормами поведінки, спільної діяльності відповідно до культурних та етичних цінностей суспільства, де, кожен учасник повинен чітко усвідомлювати свою роль, вносити свій істотний внесок, отримувати результат, що задовольняє базові потреби в

інтелектуальній, творчій, соціальній самореалізації, у реалізації почуття своєї значимості [74].

Для цього було обрано основні напрямки соціалізації дітей з проблемних сімей шляхом комплексного залучення інформаційно-пізнавальних, емоційно-ціннісних та дієво-практичних компонентів, включення до художньо-творчої діяльності. Тому важливою рекомендацією психологам та педагогам при роботі з дітьми з проблемних сімей буде застосування цікавих творчих майстер-класів. Адже атмосфера творчості допомагає дітям розкрити себе, сформуванню впевненості у собі, почуття власної гідності, позитивне ставлення до світу, розуміння емоційного стану навколишніх людей та потребу у співпереживанні.

Цікавою рекомендацією для поліпшення соціалізації дитини з проблемної сім'ї буде застосування танцювально-рухової терапії в шкільних та позашкільних закладах [44, 52]. Адже мистецтво виступає як засіб для соціалізації особистості, оскільки сприяє гармонізації емоційних станів, дозволяє розкрити горизонти творчого потенціалу та бути більш розкутим.

Танець – це торжество життя, він пробуджує прагнення творчості, підвищує самооцінку. Має найширший спектр можливостей виховного, етичного, естетичного та оздоровчого впливу. Мета такої терапії – гармонізація психоемоційного стану дитини та її соціальна адаптація в культурно-освітньому просторі за допомогою хореографічного мистецтва [23, 61].

Педагог під час танцювально-рухової терапії повинен навчити дітей здатності співпереживати чужій біді; вмінню захищати, можливо, всупереч усьому колективу, свою точку зору; готовності допомогти молодшому у освоєнні нових рухів. Педагогу слід забезпечити сприятливий соціально-психологічний клімат у колективі. Дитині важливо показати, що до її думки прислуховуються, створити для неї ситуацію успіху на заняттях хореографії. Ця умова передбачає надання можливості дитині повніше розкрити себе у відносинах з оточуючими. Групові заняття знижують емоційну напругу та формує атмосферу довіри.

Застосування музикотерапії буде також доречною рекомендацією, яка

допоможе розвивати успішно соціалізацію дитини з проблемної сім'ї. Адже включення до музичних занять ігрових проблемних ситуацій, пошукових творчих завдань, розвиваючи здатність для перенесення та застосування засвоєного в нових умовах, спонукають дітей до варіативних самостійних дій та розкріпачують їх творчі сили. Залучення дітей з проблемних сімей до концертної діяльності та у творчі заходи, створюючи умови для реалізації права кожної дитини на творче самовираження, дозволяють підвищити рівень підготовки «артистів» та отримувати не лише призові винагороди, а й ситуацію успіху для самоствердження, що розширюють коло спілкування [50, 211].

Використання методу музикотерапії необхідне не лише як спосіб емоційного впливу на дитину з проблемної сім'ї, а й як спосіб удосконалення невербальної комунікації, а також як один із можливих способів здобуття навичок та умінь пізнання світу та спілкування з оточуючими. Це підвищує його адаптивні можливості в нестабільних умовах, що сприяє успішності соціалізації, дозволяє творчо підходити до вирішення проблем [51, 55].

У шкільних та позашкільних закладах освіти для дітей з проблемних сімей варто впровадити таку цікаву програму, як «Експрес-малювання». В основі програми лежить метод правопівкульного малювання. Вибраний метод дозволяє дітям звільнитися від внутрішньої напруги і допомогти їм розкрити свій внутрішній світ, прагнення до досягнення гармонії із зовнішнім світом, чуттєве сприйняття навколишнього світу, відкритість до інформації, яка надходить.

Внаслідок реалізації програми «Експрес-малювання» знайомляться з різними нетрадиційними техніками образотворчої діяльності, різноманіттям художніх матеріалів та прийомами роботи з ним: малювання руками, ватними паличками, мильними бульбашками, сіллю, м'ятим папером та багатьма іншими техніками. Завдяки даній програмі у дітей розвивається художній смак, фантазія, винахідливість, просторова уява, творче мислення, увага, стійкий інтерес до художньої діяльності, формуються вміння та навички, необхідні для створення творчих робіт, виховуються такі якості як акуратність, працьовитість

і бажання досягати успіху своєю працею [73].

Рис. 2.12. Основні рекомендації з поліпшення розвитку соціалізації дітей з проблемних сімей

Отже, отримані нами результати дають підстави говорити про ефективність цілеспрямованої роботи з соціалізації дітей, які живуть в проблемних сім'ях. Адже сім'я та школа повинні спільно виховувати та навчати школярів, готувати їх до життя та суспільної праці, розвивати соціалізацію, організовувати діяльність дітей та мотивувати її, формувати моральні якості та розвивати моральну свідомість дітей, спрямовувати поведінку, допомагати у прийнятті рішень та морального вибору.

Важливо пам'ятати, що тільки в міцній сім'ї з міцними моральними установками, в атмосфері взаємоповаги учнів та вчителів, за підтримки держави, за впевненості у завтрашньому дні та можливості реалізувати кожному свій потенціал можливий позитивний процес соціалізації сучасних дітей.

ВИСНОВКИ

У кваліфікаційній роботі магістра здійснено повне дослідження психологічних особливостей соціалізації особистості в проблемній сім'ї. На основі здійсненої роботи нами були отримані такі висновки.

Дослідивши поняття та сутність проблемної сім'ї, то варто зазначити, що до проблемних сімей відносять сім'ї, в яких через порушення різних аспектів сімейного функціонування систематично не задовольняються базові потреби членів сім'ї та не реалізуються основні її завдання, специфічні для кожної стадії життєвого циклу. Важливою особливістю проблемної сім'ї є фактична нерівноправність, примусові відносини. Функціонування проблемної сім'ї породжує сімейні проблеми, які негативно впливають на розвиток особистості дитини. Адже у проблемних сім'ях зазвичай виявляють реальні фінансові труднощі, житлові проблеми, надмірне вживання алкоголю, злісне куріння, перебування у виправно-трудових установах.

Проаналізувавши соціалізацію як чинник розвитку особистості, то необхідно зазначити, що соціалізація – термін у психології, який не має однозначного визначення. Соціалізація може відбуватися в різних сферах життєдіяльності людини. Це складний процес включення людини в систему соціальних зв'язків, відносин, взаємодії її з довкіллям. Ця взаємодія є дуже складною і багатогранною і залежить не тільки від самоактуалізації індивіда, а й від стану довкілля, суспільства загалом.

Охарактеризувавши психологічні особливості соціалізації особистості, то варто підкреслити, що процес соціалізації включає в себе безліч різних аспектів – від засвоєння умінь, знань, навичок та іншої життєво-необхідної інформації до формування ролей і стереотипів поведінки, прийнятих в даному людському колективі. Шляхом соціалізації кожної нової генерації суспільство відтворює свої культурні норми і цінності, а також господарський уклад, що сприяє його виживанню. Поступове прилучення дітей до світу дорослих відбувається

зазвичай як через спрямований (і іноді формалізований) процес навчання. До індивідуально-психологічних особливостей соціалізації належать якості особистості: цінності; установки; критичне мислення; рефлексії та екстернальність.

Визначивши вплив проблемної сім'ї у розвитку та соціалізації особистості, то варто зазначити, що проблема соціалізації дітей, які проживають у проблемній сім'ї, зберігає свою актуальність і соціальну значимість. Основний вплив на розвиток особистості людини надають батьки та близькі люди. Проблема сім'я, у якій дитині не приділяється достатньої уваги, стає основним чинником ризику. Діти, позбавлені підтримки дорослих членів сім'ї і які перебувають унаслідок цього у соціально-небезпечному становищі, відчують труднощі у процесі соціалізації, що у подальшому призводить до їх соціальної дезадаптації, пов'язаної з порушеннями в емоційно-особистісній сфері. Характер взаємин дітей з проблемних сімей з оточуючими людьми зумовлений особливостями самовідносини та ставлення до батьківської сім'ї. Діти, які проживають в проблемній родині, більш негативно ставляться до себе та до своєї сім'ї, ніж підлітки, виховані у благополучних сім'ях.

Зробивши організацію емпіричного дослідження психологічних особливостей соціалізації особистості в проблемній сім'ї, то необхідно зауважити, що в даному експерименті приймали участь 25 дітей та їх батьки. Для експерименту були використані три цікаві методики: опитувальник для діагностики здатності до емпатії; методику вивчення соціалізованості особистості та шкалу ступеня знедоленості дитини в сім'ї. Дані методики допомогли ознайомитись з особливостями соціалізації випробовуваних дітей, а також дізнатися особливості відносин батьків до своїх дітей в проблемних сім'ях міста Запоріжжя.

Ознайомившись з результатами експериментального дослідження, то варто підкреслити, що у більшості випробовуваних дітей доволі низькі показники рівня соціалізації, соціальної активності, автономності, прихильності

гуманістичним нормам життєдіяльності. На жаль, більшість з дітей, які приймали участь в експерименті відчувають себе непотрібними, а їх батьки підкреслюють негативні риси характеру своїх дітей. Тому все це негативно впливає на розвиток соціалізації більшості випробовуваних дітей з міста Запоріжжя.

Розробивши рекомендації з поліпшення психологічних особливостей соціалізації особистості в проблемній сім'ї, то необхідно визначити, що для покращення ситуації в випробовуваних проблемних родинах необхідно: звернути увагу на те, в якому соціальному середовищі відбувається розвиток дитини; виявити проблеми, знайти способи їх вирішення в процесі навчання та виховання дитини; надати допомогу батькам та дитині у питанні самореалізації; надати психологічну допомогу та корекцію відносин батьків та дитини; захист права дитини у разі деградації батьків; робота з батьками щодо вироблення адекватної соціальної поведінки дитини, яка зумовлює надалі її соціальну роль сім'ї; усунення недовіри та підозрливості між членами сім'ї, тобто, залучення їх у громадську діяльність, створення спільними зусиллями проєктів, виїзд на природу тощо.

Отже, дана тема кваліфікаційної роботи магістра може бути продовжена у низці інших наукових наук робіт.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бевз Г. М. Прийомна сім'я: соціально-психологічні виміри: моногр. Київ: ВД «Слово», 2010. 44 с.
2. Безпалько О. В., Зверєва І. Д., Веретенко Т. Г. Соціальна педагогіка: навч. посіб. Київ: Академвидав., 2013. 312 с.
3. Богданова І. М. Соціальна педагогіка: навч. посіб. Київ: Знання, 2008. 343 с.
4. Варій М. Й. Загальна психологія: підручник. Львів: Априорі, 2016. 382 с.
5. Варій М. Й. Загальна психологія: підручник Київ: Знання, 2014. 1047 с.
6. Варій М. Й., Ортинський В. Л. Основи психології і педагогіки: навч. пос. для студ. вищ. навч. закл. Київ: Центр навчальної літератури, 2009. 376 с.
7. Васянович Г. П. Основи психології: навч. посіб. Київ: Педагогічна думка, 2012. 114 с.
8. Видра О. Г. Вікова та педагогічна психологія: навч. посіб. Київ: Центр учбової літератури, 2011. 112 с.
9. Винославська О. В., Бреусенко-Кузнєцов О. А., Зливков В. Л., Апішева А. Ш., Васильєва О. С. Психологія: навч. посіб. Київ: ІНКОС, 2015. 97 с.
10. Вікторова Л. В., Тверезовська Н. Т., Михайліченко М. В., Ржевський Г. М. Основи соціалізації особистості: навч. посіб. Київ: «ЦП «КОМПРИНТ», 2017. 475 с.
11. Вітенко І. С., Борисюк А. С., Вітенко Т. І. Основи психології. Основи педагогіки: навч.-метод. посібник. Чернівці: Книги-XXI, 2009. 200 с.
12. Волошок О. В., Кліманська М. Б., Штепа О. С. Практикум із психології: навч.-метод. посібник. Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2010. 96 с.

13. Волянчук Н. Ю., Ложкін Г. В., Винославська О. В., Блохіна І. О., Кононець М. О., Москаленко О. В., Боковець О. І., Андрійцев Б. В. Соціальна психологія: навч. посіб. для здобувачів ступеня бакалавра. Київ: КПІ ім. Ігоря Сікорського, 2019. 254 с.
14. Деніжна С. О., Сова М. О. Етика і психологія сімейного життя: навч. посіб. Київ: Вид. центр НУБіП України, 2010. 212 с.
15. Дуткевич Т. В. Дитяча психологія: навч. посіб. Київ: Центр учбової літератури, 2012. 424 с.
16. Євтух М. Б., Лузік Е. В., Ладогубець Н. В., Ільїна Т. В. Педагогічна психологія: підручник. Київ: Кондор-Видавництво, 2015. 420 с.
17. Зозуляк-Случик Р. В. Основи соціалізації особистості: навч. посіб. Івано-Франківськ: НАІР, 2015. 218 с.
18. Ільїна Н. М. Загальна психологія в екзаменаційних питаннях і відповідях: навч. посіб. Суми: Університетська книга, 2009. 239 с.
19. Кайдалова Л. Г., Пляка Л. В., Альохіна Н. В., Шаповалова В. С. Психологія спілкування: навч. посіб. Харків: НФаУ, 2018. 140 с.
20. Кайдалова Л. Г., Пляка Л. В. Психологія спілкування: навч. посіб. Харків: НФаУ, 2011. 132 с.
21. Калина Н. Ф. Психотерапія: навч. посіб. Київ: Академвадав, 2010. 280 с.
22. Капська А. Й., Олексюк Н. С., Калаур С. М., Фалинська З. З. Соціально-педагогічна робота з проблемними сім'ями: навч.-метод. посібник для студ. вищ. навч. закладів. Тернопіль: Астон, 2010. 304 с.
23. Кириленко Т. С. Основи психології: навч. посібн. Київ: ВПЦ «Київський університет», 2007. 88 с.
24. Кириленко Т. С. Психологія : емоційна сфера особистості: підруч. Київ: Либідь, 2007. 256 с.
25. Кісарчук З. Г., Єрмусевич О. І. Психологічна допомога сім'ї: навч. посіб. Київ: Главник, 2012. 128 с.

26. Козляковський П. А. Загальна психологія: навч. посіб. Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2006. 240 с.
27. Колупаєва А. А. Інклюзивна освіта: реалії та перспективи: моногр. Київ : «Самміт-Книга», 2009. 272 с.
28. Коpecь Л. В. Класичні експерименти в психології: навч. посіб. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2010. 283 с.
29. Коpecь Л. В. Психологія особистості: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. 458 с.
30. Корольчук М. С. Психологія сімейних взаємин: моногр. Київ: Ніка-центр, 2011. 296 с.
31. Корольчук М. С., Крайнюк В. М., Марченко В. М. Основи психології. Опорні конспекти, схеми, методики: навч. посіб. Київ: НікаЦентр, 2009. 320 с.
32. Кравець В. П. Статевa соціалізація дітей і підлітків: закономірності та гендерні особливості: моногр. Тернопіль: ТНПУ, 2008. 476 с.
33. Кравченко Т. В. Соціалізація дітей шкільного віку у взаємодії сім'ї і школи: моногр. Київ: Фенікс, 2009. 416 с.
34. Кузікова С. Б. Психологічні основи становлення суб'єкта саморозвитку в юнацькому віці: навч. посіб. Суми: Сумський держ. пед. ун-т ім. А. С. Макаренка, 2012. 410 с.
35. Ліфарєва Н. В. Психологія особистості: навч. посіб. Київ: Центр навчальної літератури, 2007. 240 с.
36. Максимова Н. Ю. Психологія соціальної роботи із проблемними сім'ями: навч. посіб. Київ: ВПЦ «Київський університет», 2017. 463 с.
37. Москаленко В. В. Соціалізація особистості: моногр. Київ: Фенікс, 2013. 540 с.
38. Москалець В. П. Загальна психологія: підруч. Київ: Ліра-К, 2020. 564 с.
39. Мушкевич М. І., Федоренко Р. П., Магдисюк Л. І., Дучимінська Т. І. Психологія молодого сім'ї: моногр. Луцьк: Вежа-Друк, 2018. 235 с.

40. Павелків Р. В. Вікова психологія: підруч. для студ. вищ. навч. закл. Київ: Кондор, 2011. 468 с.
41. Пазиніч Ю. М., Колюжна Т. М. Психологія: навч. посіб. Донецьк: Національний гірничий університет, 2012. 156 с.
42. Партико Т. Б. Загальна психологія: підр. для студ. вищ. навч. закл. Київ: Видавничий Дім «Ін Юре», 2014. 416 с.
43. Петрунко О. В. Діти і медіа: Соціалізація в агресивному медіасередовищі: моногр. Ніжин: Аспект-Поліграф, 2011. 480 с.
44. Поліщук В. М. Психологія сім'ї: підручник. Суми: Університетська книга, 2021. 248 с.
45. Помиткіна Л. В. Психологія сім'ї: навч. посіб. Київ: Вид-во нац. авіа. ун-ту «НАУдрук», 2010. 270 с.
46. Постовий В. Г. Невмержицький О. А. Сім'я і школа: проблеми виховання дітей: навч. посіб. Київ : Знання, 2008. 418 с.
47. Радчук Г. К. Аксіопсихологія вищої школи: моногр. Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2014. 380 с.
48. Руденко В. М., Руденко Н. М. Математичні методи в психології: підручн. Київ: Академвидав, 2009. 384 с.
49. Седих К. В. Психологія сім'ї: навч. посіб. Київ: Академвидав, 2015. 192 с.
50. Сергєєнкова О. П., Столярчук О. А., Коханова О. П., Пасєка О. В. Загальна психологія: навч. посіб. Київ: ЦУЛ, 2012. 296 с.
51. Седих К. В. Психологія сім'ї: навч. посіб. Київ: Академія, 2017. 192 с.
52. Старовойтенко Н. В., Фоміна Н. М. Основи психології та педагогіки: теорія і практика. Черкаси: Вертикаль, вид. ПП Кандич С.Г., 2010. 336 с.
53. Старовойтенко Н. В., Фоміна Н. М. Психологія: практикум: навч. посіб. Черкаси: Рекламно-інформаційне видавниче агенство «Бізнес-стиль», 2015. 352 с.

54. Столяренко О. Б. Психологія особистості: навч. посіб. Київ: Центр учбової літератури, 2012. 280 с.
55. Столярчук О. А. Психологія сучасної сім'ї: навч. посіб. Кременчук: ПП Щербатих О. В., 2015. 136 с.
56. Трубавіна І. М. Соціально-педагогічна робота з неблагополучною сім'єю: навч. посіб. Київ: Академія, 2013. 132 с.
57. Яценко Т. С. Теорія і практика групової психокорекції: Активне соціально-психологічне навчання : навч. посіб. Київ: Вища шк., 2012. 679 с.
58. Вплив неблагополучних сімей на процес розвитку та соціалізації дитини. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib87.pdf> (дата звернення: 18.11.2022).
59. Вплив сімейного виховання на формування особистості дитини. URL: http://psy-visnyk.lnu.lviv.ua/archive/6_2020/4.pdf (дата звернення: 18.11.2022).
60. Вплив сім'ї на соціалізацію дітей з особливими освітніми потребами. URL: <https://visnyk.chnpu.edu.ua/wp-content/uploads/2021/02/Lavrinenko-L.pdf> (дата звернення: 18.11.2022).
61. Методика вивчення соціалізованості особистості. URL: https://mokeevo.edu.yar.ru/rip/rabochie_materiali/diagnostiki/metodika_dlya_izucheniya_sotsializirovannosti.pdf (дата звернення: 18.11.2022).
62. Опитувальник для діагностики здатності до емпатії. URL: <http://testoteka.narod.ru/lichn/1/03.html> (дата звернення: 18.11.2022).
63. Особливості виховання та соціалізації дитини в сучасній українській сім'ї. URL: https://ukr-socium.org.ua/wp-content/uploads/2004/04/98-102__no-2__vol-4__2004__UKR.pdf (дата звернення: 18.11.2022).
64. Особливості впливу неповної сім'ї на соціалізацію дитини дошкільного віку. URL: <http://elibrary.kdpu.edu.ua/handle/0564/1564> (дата звернення: 18.11.2022).

65. Особливості впливу сім'ї на соціалізацію дитини. URL: <http://npd.roippo.org.ua/index.php/NPD/article/view/292/263> (дата звернення: 18.11.2022).

66. Проблеми соціалізації підлітків, які виховуються в дистантних сім'ях. URL: http://tpsp-journal.kpu.zp.ua/archive/1_2019/part_2/19.pdf (дата звернення: 18.11.2022).

67. Проблемна сім'я як предмет соціальної психології : труднощі визначення й операціоналізації. URL: <https://journals.indexcopernicus.com/api/file/viewByFileId/122820.pdf> (дата звернення: 18.11.2022).

68. Процес соціалізації особистості, яка виховувалась у неповній сім'ї. URL: <http://mdu.edu.ua/wp-content/uploads/psihol-visnik-14-2015-11.pdf> (дата звернення: 18.11.2022).

69. Психологічні особливості деструктивного впливу сім'ї на соціалізацію дитини. URL: https://www1.lvduvs.edu.ua/documents_pdf/library/visnyky/nvsp/01_2014/14knmnsd.pdf (дата звернення: 18.11.2022).

70. Сімейні взаємовідносини й особливості соціалізації дитини. URL: <http://eprints.zu.edu.ua/12791/1B8.pdf> (дата звернення: 18.11.2022).

71. Сім'я в системі ризиків правової соціалізації. URL: <https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2020/dec/22769/14.pdf> (дата звернення: 18.11.2022).

72. Сім'я, соціалізація дитини в сім'ї. URL: <http://ekhsuir.kspu.edu/bitstream/handle/123456789/4835/31.pdf;jsessionid=F0DA780F7F3F3A8301BA4D8A8D3105AB?sequence=1> (дата звернення: 18.11.2022).

73. Сім'я як першооснова духовного, економічного та соціального розвитку суспільства : психологічних аспект. URL: <https://eprints.oa.edu.ua/2546/1/Oliinyk%20V.V..pdf> (дата звернення: 18.11.2022).

74. Сім'я як провідний інститут соціалізації дитини. URL: https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/1298/1/T_SPIRINA_SSSIHPV_1_KSP&KO_I_PSP.pdf (дата звернення: 18.11.2022).

75. Структурно-функціональна модель соціалізації дитини в пробоемній сім'ї : теоретичне осмислення. URL: <http://appsychology.org.ua/data/jrn/v9/i11/31.pdf> (дата звернення: 18.11.2022).

76. Типологія проблемної сім'ї. Три аспекти проблемності. URL: https://library.udpu.edu.ua/library_files/psuh_pedagog_prob1_silsk_shkolu/47/31.pdf (дата звернення: 18.11.2022).

77. Шкала ступеня знедоленості дитини в сім'ї. Методики для батьків. URL: <https://psycabi.net/testy/621-shkala-stepeni-otverzhennosti-rebenka-v-seme-metodiki-dlya-detej-i-roditelej> (дата звернення: 18.11.2022).

ДОДАТКИ

Додаток А

Опитувальник для діагностики здатності до емпатії

1. Мене засмучує, коли бачу, що незнайома людина почувається серед інших людей самотньо.
2. Люди перебільшують здатність тварин відчувати та переживати.
3. Мені неприємно, коли люди не вміють стримуватись і відкрито проявляють свої почуття.
4. Мене дратує в нещасних людях те, що вони самі шкодують.
5. Коли хтось поряд зі мною нервується, я теж починаю нервувати.
6. Я вважаю, що плакати від щастя нерозумно.
7. Я близько до серця приймаю проблеми своїх друзів.
8. Іноді пісні про кохання викликають у мене багато почуттів.
9. Я сильно хвилююся, коли маю (повинен) повідомити людям неприємну для них звістку.
10. На мій настрій сильно впливають люди.
11. Я вважаю іноземців холодними та байдужими.
12. Мені хотілося б здобути професію, пов'язану зі спілкуванням з людьми.
13. Я не дуже засмучуюсь, коли мої друзі роблять необдумано.
14. Мені дуже подобається спостерігати, як люди приймають подарунки.
15. На мою думку, самотні люди частіше бувають недобррозичливими.
16. Коли я бачу людину, що плаче, то сам (сама) засмучуюсь.
17. Слухаючи деякі пісні, я часом почуваюся щасливим (щасливою).
18. Коли я читаю книгу (роман, повість тощо), то так переживаю, начебто все, що читаю, відбувається насправді.
19. Коли я бачу, що з кимось погано поведуться, то завжди серджуся.

20. Я можу залишатися спокійним (спокійною), навіть якщо всі навколо хвилюються.
21. Якщо мій друг чи подруга починають обговорювати зі мною свої проблеми, я намагаюся перевести розмову на іншу тему.
22. Мені неприємно, коли люди, дивлячись кіно, зітхають та плачуть.
23. Чужий сміх мене не заражає.
24. Коли я приймаю рішення, ставлення інших людей до нього, як правило, не відіграє ролі.
25. Я втрачаю душевний спокій, якщо оточуючі чимось пригнічені.
26. Я переживаю, якщо бачу людей, які легко засмучуються через дрібниці.
27. Я дуже засмучуюсь, коли бачу страждання тварин.
28. Нерозумно переживати з приводу того, що відбувається в кіно або про що читаєш у книзі.
29. Я дуже засмучуюсь, коли бачу безпорадних старих людей.
30. Чужі сльози викликають у мене роздратування.
31. Я дуже переживаю, коли дивлюсь фільм.
32. Я можу залишатися байдужим (байдужим) до будь-якого хвилювання навколо.
33. Маленькі діти без причини плачуть.

Опрацювання результатів

Ключ

Відповідь	Номери тверджень-пропозицій
Згоден «+»	1, 5, 7, 8, 9, 10, 12, 14, 16, 17, 18, 19, 25, 26, 27, 29, 31
Не згоден «-»	2, 3, 4, 6, 11, 13, 15, 20, 21, 22, 23, 24, 28, 30, 32, 33

Стать	Рівень емпатичних тенденцій			
	Високий	Середній	Низький	Дуже низький
Хлопчики	33-26	25-17	16-8	7-0
Дівчата	33-30	29-23	22-17	16-0

Додаток Б

Методика вивчення соціалізованості особистості

1. Намагаюся слухати у всьому своїх вчителів та батьків.
2. Вважаю, що завжди треба чимось відрізнятись від інших.
3. За що б я не взявся – досягаю успіху.
4. Я вмію прощати людей.
5. Я прагну робити так само, як усі мої товариші.
6. Мені хочеться бути попереду інших у будь-якій справі.
7. Я стаю впевненим, коли впевнений, що я правий.
8. Вважаю, що робити людям добро – це головне у житті.
9. Намагаюся чинити так, щоб мене хвалили оточуючі.
10. Спілкуючись із товаришами, відстоюю свою думку.
11. Якщо щось задумав, обов'язково зроблю.
12. Мені подобається допомагати іншим.
13. Мені хочеться, щоб зі мною всі дружили.
14. Якщо мені не подобаються люди, то я не буду з ними спілкуватися.
15. Прагну завжди перемагати і вигравати.
16. Переживаю неприємності інших як свої.
17. Прагну не сваритися з товаришами.
18. Намагаюся довести свою правоту, навіть якщо з моєю думкою не погоджуються оточуючі.
19. Якщо я беруся за справу, то обов'язково доведу її до кінця.
20. Намагаюся захистити тих, кого кривдять.

Додаток В**Шкала ступеня знедоленості дитини в сім'ї**

Яким я мріяв (а) бачити свою дитину:	Яким я бачу свою дитину в даний час, її якості:
1. Розумною.	1. Розумною.
2. Кмітливою.	2. Кмітливою.
3. Обдарованою.	3. Обдарованою.
4. Талановитою.	4. Талановитою.
5. Дурною.	5. Дурною.
6. Тупою.	6. Тупою.
7. Цілеспрямованою.	7. Цілеспрямованою.
8. Серйозною.	8. Серйозною.
9. Наполегливою.	9. Наполегливою.
10. Працьовитою.	10. Працьовитою.
11. Діяльною.	11. Діяльною.
12. Активною.	12. Активною.
13. Нецілеспрямованою.	13. Нецілеспрямованою.
14. Легковажною.	14. Легковажною.
15. Лінивою.	15. Лінивою.
16. Бездіяльною.	16. Бездіяльною.
17. Зосередженою.	17. Зосередженою.
18. Сумлінною.	18. Сумлінною.
19. Старанною.	19. Старанною.
20. Скромною.	20. Скромною.
21. Слухняною.	21. Слухняною.
22. Розсіяною.	22. Розсіяною.
23. Недобросовісною.	23. Недобросовісною.
24. Нестаранною.	24. Нестаранною.

25. Зарозумілою.	25. Зарозумілою.
26. Неслухняною.	26. Неслухняною.
27. Доброю.	27. Доброю.
28. Чуйною.	28. Чуйною.
29. Справедливою.	29. Справедливою.
30. М'якою.	30. М'якою.
31. Чутливою.	31. Чутливою.
32. Злою.	32. Злою.
33. Нечуйною.	33. Нечуйною.
34. Несправедливою.	34. Несправедливою.
35. Жорстокою.	35. Жорстокою.
36. Байдужою.	36. Байдужою.
37. Ласкавою.	37. Ласкавою.
38. Ніжною.	38. Ніжною.
39. Привітною.	39. Привітною.
40. Привабливою.	40. Привабливою.
41. Відвертою.	41. Відвертою.
42. Товариською.	42. Товариською.
43. Грубою.	43. Грубою.
44. Непривітною.	44. Непривітною.
45. Замкнутою.	45. Замкнутою.
46. Потайною.	46. Потайною.
47. Вразливою.	47. Вразливою.
48. Сприйнятливою.	48. Сприйнятливою.
49. Нехитрою.	49. Нехитрою.
50. Недовірливою.	50. Недовірливою.
51. Сумною.	51. Сумною.
52. Тривожною.	52. Тривожною.
53. Хитрою.	53. Хитрою.
54. Веселою.	54. Веселою.

55. Життєрадісною.	55. Життєрадісною.
56. Фантазером.	56. Фантазером.
57. Хвалькуватою.	57. Хвалькуватою.
58. Балакучою.	58. Балакучою.
59. Сором'язливою.	59. Сором'язливою.
60. Мовчазною.	60. Мовчазною.
61. Чесною.	61. Чесною.
62. Рішучою.	62. Рішучою.
63. Сильною.	63. Сильною.
64. Витривалою.	64. Витривалою.
65. Терплячою.	65. Терплячою.
66. Брехливою.	66. Брехливою.
67. Нерішучою.	67. Нерішучою.
68. Слабкою.	68. Слабкою.
69. Невитривалою.	69. Невитривалою.
70. Нетерплячою.	70. Нетерплячою.
71. Агресивною.	71. Агресивною.
72. Задиристою.	72. Задиристою.
73. Запальною.	73. Запальною.
74. Шкідливою.	74. Шкідливою.
75. Упертою.	75. Упертою.
76. Примхливою.	76. Примхливою.
77. Егоїстичною.	77. Егоїстичною.
78. Спокійною.	78. Спокійною.
79. Нешкідливою.	79. Нешкідливою.
80. Жадібною.	80. Жадібною.
81. Боягузливою.	81. Боягузливою.
82. Незграбною.	82. Незграбною.
83. Неохайною.	83. Неохайною.
84. Повільною.	84. Повільною.

85. Щедрою.	85. Щедрою.
86. Відважною.	86. Відважною.
87. Сміливою.	87. Сміливою.
88. Спритною.	88. Спритною.
89. Охайною.	89. Охайною.
90. Рухомою.	90. Рухомою.
91. Гарною.	91. Гарною.
92. Здоровою.	92. Здоровою.
93. Звичайною, як всі.	93. Звичайною, як всі.
94. Негарною.	94. Негарною.
95. Хворою.	95. Хворою.
96. Незвичайною.	96. Незвичайною.